

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Кафедра всесвітньої історії

На правах рукопису

ЖЕЛІНСЬКИЙ МИКОЛА ПЕТРОВИЧ

**ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО–КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ (НА ПРИКЛАДІ
ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ)**

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Освітньо-професійна програма «Публічна історія»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

СТРІЛЬЧУК ЛЮДМИЛА ВАСИЛІВНА,

доктор історичних наук, професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____

засідання кафедри _____

від _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

(_____) _____

ЛУЦЬК-2024

АНОТАЦІЯ

Желінський М. П. Збереження історико-архітектурної спадщини українсько-польського порубіжжя (на прикладі Луцького замку). – Рукопис.

У магістерській роботі досліджено збереження історико-архітектурної спадщини українсько-польського порубіжжя на прикладі Луцького замку – видатної пам'ятки середньовічної архітектури, яка відіграє ключову роль у культурно-історичному контексті регіону.

У роботі розглянуто різні етапи реставрації та відновлення Луцького замку в різні історичні епохи, починаючи з XVII століття, коли він поступово втрачає свою оборонну функцію, але продовжує розвивати важливу адміністративну та культурну роль. Приділено увагу XVIII століттю, коли замок переживав занепад через зниження його стратегічного значення, і XIX століття, коли він опинився в центрі нових європейських реставраційних ініціатив у контексті тенденцій романтичного ставлення до історичних пам'яток. Дослідження також охоплює події XX століття, коли Луцький замок став об'єктом реставрації в різних політичних контекстах: спочатку в міжвоєнний період під польською владою, а пізніше – у радянський час, коли реставрація та охорона пам'яток часто підпорядковувалися ідеологічним завданням.

Головний акцент у магістерській роботі зроблено на четвертому розділі, в якому представлено проект по популяризації Луцького замку як об'єкта культурної спадщини. Результати роботи мають практичне значення для розробки програми збереження історико-архітектурної спадщини, створення інноваційних туристичних продуктів, що базуються на автентичних об'єктах культури, а також для формування стратегії культурної дипломатії України.

Луцький замок розглядається не лише як об'єкт культурного надбання, а й як платформа для діалогу між Україною та Польщею, що сприяє

зміцненню регіональної ідентичності та інтеграції в європейський культурний простір.

Висновки та узагальнення зроблені у дипломному дослідженні дозволяють окреслити проблеми охорони історико-архітектурної спадщини в умовах урбанізації, економічних викликів та змін у суспільній свідомості.

Ключові слова: Луцький замок, історико-архітектурна спадщина, українсько-польське порубіжжя, реставрація, культурна спадщина, збереження пам'яток, археологічні дослідження.

ABSTRACT

Zhelinskyi M.P. Preservation of the historical and architectural heritage of the Ukrainian-Polish frontier (on the example of the Lutsk castle). - Manuscript.

The master's work examines the preservation of the historical and architectural heritage of the Ukrainian-Polish frontier on the example of the Lutsk castle - an outstanding monument of medieval architecture, which plays a key role in the cultural and historical context of the region.

The work considers the different stages of the Lutsk castle restoration in different historical eras, starting from the XVII century, when it gradually loses its defensive function, but continues to develop an important administrative and cultural role. Attention is paid to the XVIII century, when the castle was in decline due to the decrease in its strategic importance, and the XIX century, when it was at the center of new European restoration initiatives in the context of trends in a romantic attitude to historical monuments. The study also covers the events of the twentieth century, when Lutsk Castle became the object of restoration in various political contexts: first in the interwar period under Polish rule, and later in Soviet times, when restoration and protection of monuments were performing ideological tasks.

The main emphasis in the master's work is made on the fourth section, which presents a project to popularize the Lutsk castle as an object of cultural heritage. The results of the work are of practical importance for the development of a program for the preservation of the historical and architectural heritage, the creation of innovative tourist products based on authentic cultural objects, as well as for the strategy formation of Ukrainian cultural diplomacy.

Lutsk Castle is considered not only as an object of cultural heritage, but also as a platform for dialogue between Ukraine and Poland, which contributes to the strengthening of regional identity and integration into the European cultural space.

Conclusions and generalizations made in the diploma study allow us to outline the problems of protecting the historical and architectural heritage in the conditions of urbanization, economic challenges and changes in the public consciousness.

Key words: Lutsk castle, historical and architectural heritage, Ukrainian-Polish border, restoration, cultural heritage, preservation of monuments, archaeological research.

ВСТУП

Актуальність. Українсько-польське порубіжжя увібрало в себе чимало культурних об'єктів, які і українці, і поляки відносять до культурної спадщини свого народу, і це не дивно, адже багатостолітнє спільне проживання двох народів на порубіжжі наклало свій відбиток на культурні пам'ятки. Саме тому при дослідженні історико-архітектурної спадщини порубіжжя необхідно враховувати фактори впливу двох, або й більше націй.

Збереження історико-архітектурної спадщини є важливою складовою державної політики з огляду на низку причин: по-перше, саме через неї формується історична пам'ять народу, його ментальність та самоідентифікація; по-друге, історико-архітектурна спадщина візуалізує національну історію та культуру. Збереження історико-архітектурної спадщини Луцького замку є актуальним завданням для місцевої громади, держави та міжнародної спільноти, цей об'єкт є невід'ємною частиною культурної, історичної та архітектурної спадщини України.

Особливо цінними є залишки оригінальних фрагментів стін і веж, які дають змогу розглянути технології середньовічного будівництва та інженерії. Луцький замок був побудований із застосуванням складних фортифікаційних технік, які забезпечили його неприступність. За кілька сотень років замок неодноразово зазнавав реконструкцій, а його зовнішній вигляд і функціональність змінювалися залежно від потреби часу. Останніми роками активізувалися роботи з реставрації, що дозволило зберегти його автентичний вигляд і забезпечити його збереження для майбутніх поколінь.

Збереження Луцького замку має важливе значення для розвитку туризму, що є одним з основних джерел доходів для Луцької та Волинської областей. Замок вже сьогодні є однією з найбільш відвідуваних пам'яток України, залучаючи туристів не тільки з різних регіонів України, але й з різних куточків світу. Збереження Луцького замку має також великий вплив на соціальну та культурну сферу міста. Це місце, яке об'єднує людей, сприяє

розвитку місцевої громади, проводить культурні заходи, фестивалі та свята, що залучають не тільки туристів, але мешканців міста. Наприклад, у замку часто організуються історичні реконструкції, концертні заходи, виставки.

Окрім того, замок є важливою частиною культурного ландшафту міста, що надає йому унікального вигляду. Збереження цієї пам'ятки підтримує атмосферу історії та культури, яка є важливою для формування сучасної культурної ідентичності. З огляду на вище сказане **актуальність магістерської праці** є очевидною та важливою.

Метою дослідження є аналіз стану збереження історико-культурної спадщини польсько-українського порубіжжя на прикладі Луцького замку, а також у вивченні проведених робіт по збереженню Луцького замку як оборонної споруди, а в теперішній час, як історико-архітектурної спадщини.

Об'єктом дослідження є Луцький замок, а саме його архітектурні елементи, історична значущість, процеси реставрації та охорони.

Предметом дослідження є процеси, методи та стратегії охорони, реставрації та збереження архітектурних, історичних і культурних елементів на українсько-польському порубіжжі на прикладі Луцького замку.

Завдання дослідження:

- проаналізувати джерельну базу та історіографію проблеми;
- дослідити історико-архітектурне значення Луцького замку в різні епохи;
- проаналізувати реставраційні методи та технології, застосовані до Луцького замку;
- розробити проект-презентацію за для популяризації Луцького замку у вигляді екскурсії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період часу від XVII ст., до XXI ст. Верхня хронологічна межа включає в себе сьогодення, адже воно є наочним виразом того, які результати збереження та реставрації має досліджуваний об'єкт і дозволяє зробити висновки про стан збереження історико-культурного об'єкту.

Наукова новизна дослідження полягає у розробці, на основі опрацьованого матеріалу, проекту-презентації Луцького замку з метою популяризації його як туристичного об'єкту. Оскільки Луцький замок став предмету численних наукових досліджень, як то археологічних, історичних, етнографічних, автор не претендує на нові відкриття чи висновки із даної проблематики, проте, наукова новизна роботи полягає у практичному застосуванні проведених раніше досліджень Луцького замку, з метою популяризації його як об'єкту культурної спадщини у публічному просторі.

Методи дослідження. При підготовці магістерської праці автором було використано методи, що притаманні історичній науці та дозволили повною мірою розкрити об'єкт та предмет дослідження. Зокрема, було використано методи аналізу, порівняння та співставлення. Теоретико-методологічну основу дослідження склали усталені в історичній науці принципи історизму, наступності, причинності та наукового плюралізму. Враховуючи міждисциплінарний характер представленої роботи, автор вдався до методологічної різноманітності, тому при підготовці магістерської роботи було використано комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів. Із загальнонаукових застосовано методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції. Застосовані методи та принципи історичної науки дозволили забезпечити проведення комплексного незаангажованого дослідження.

Практичне значення дослідження. Збереження пам'яток українсько-польського порубіжжя загалом, і Луцького замку зокрема, дозволяє нам краще розуміти ідентичність української культури, глибше розуміти як розвивалися українська державність у різні періоди та її інституції, як виглядало оборонне будівництво і житлові умови лучан. Охорона таких історико-культурних об'єктів є важливою складовою до формування колективної історичної пам'яті та самоідентифікації нації. Збереження та дослідження замку дає можливість проведення археологічних розкопок, вивчення будівельних технологій і виявлення нових свідчень про життя в

замку. Проведене дослідження дозволяє популяризувати історико-культурну спадщину, зробити більш привабливим з туристичної точки зору Луцьк, популяризувати серед широкого загалу інтерес до вивчення історії та культури порубіжжя.

Структура магістерського дослідження відповідає його логіці та змісту і складається зі вступу, чотирьох розділів, що поділені на сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (64 позицій). Основний текст магістерського дослідження викладено на 68 сторінках. Магістерська робота містить презентацію Луцького замку, як додаток.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.

1.1 Історіографія та джерельна база дослідження.

При дослідженнях історико-культурної спадщини українського порубіжжя необхідно враховувати особливості історичної пам'яті обох сусідніх народів, адже нерідко і українці, і поляки вважають одні і ті ж об'єкти культурної спадщини саме своїм історико-культурним надбанням, оскільки тривале проживання на порубіжних землях тісно переплело не лише історію, але й ментальність двох сусідніх народів.

Дослідженнями історичної пам'яті та її ролі у міжнаціональних взаєминах займалися київські вчені А. Киридон¹ та С. Набок², В. Карлова³. Згадані вчені досліджували не лише історичну пам'ять, але й державну історичну політику. Волинські дослідники Л. Стрільчук⁴ та А. Нінічук⁵

¹ Киридон А. «Історична пам'ять» у просторі політики пам'яті. *Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «трансформації історичної пам'яті»*. Вінниця, 2018. С. 45 – 53.

² Набок С. Політика пам'яті в сучасній Україні: проблеми формування та контраверсійності наслідків. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні* / гол. Ред.кол. О. Рафальський. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 229 – 283.

³ Карлова В.В. Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду Постсоціалістичних країн. *Збірник наукових праць*. 2008. Вип. 14/15 «Ефективність державного управління». С. 203 – 214.

⁴ Стрільчук Л. Історична пам'ять українців та поляків: пошук шляхів примирення чи привід до конфлікту? *Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «трансформації історичної пам'яті»*. Вінниця, 2018. С. 176 – 183.; Strilchuk L. The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the Second World War: Historical Memory Transformations. *Copyright 2018 "Codrul Cosminului"*, Vol.24. 2018, No. 1. P. 145 – 164; Стрільчук Л. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українсько-польських відносинах. *Україна – Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції. 19-20 травня 2017 р.* / ред.. Ю.А. Зінько. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 375 – 376; Стрільчук Л. Контраверсійність політики пам'яті у сучасній Україні: проблеми подолання пострадянських наративів. *Public history: selected issues: Collective monograph*. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2024. P. 180 – 201; Стрільчук Л. Місця національної пам'яті українсько-польського порубіжжя в публічному просторі, як елемент гібридної війни РФ та загрози національній безпеці. *Public history: selected issues: Collective monograph*. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2024. P. 140 – 159; Стрільчук Л.

розглядали цілу низку проблем історичної пам'яті як українсько-польського порубіжжя, так і загально теоретичних проблем історичної пам'яті. Ознайомлення із згаданими працями буде корисним для чіткого розуміння історичних реалій у різні періоди, коли розбудовувався та розвивався Луцький замок.

Історико-культурну спадщину українсько-польського порубіжжя у всій його багатогранності та різноаспектності досліджували Т. Каткова⁶, С. Кот⁷,

Еволюція політики пам'яті в сучасній Україні: пострадянські наративи та національна політика пам'яті (на прикладі державних свят). *Літопис Волині. Всеукраїнський наковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 29. 2023. С. 96 – 100; Стрільчук Л. Підсумки українсько-польського діалогу щодо проблем історичної пам'яті у тридцять річницю підписання договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини та співробітництво. *Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практ. конференції*/за ред. Н.Темірової. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 115 – 119; Стрільчук Л. Паралелі історичної пам'яті у сучасних українсько-польських відносинах: співзвучності та протиріччя. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. № 2 (67), 2020. Доповіді на II міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті».* Вінниця, 2020. С. 328 – 335; Стрільчук Л. Війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах: відгомін минулого чи політизація історичної пам'яті? *Військово-науковий вісник.* Випуск 32. Львів: НАСВ, 2019. С. 168 – 180; Стрільчук Л. Складні питання історичної пам'яті у парадигмі діалогічності культур. Монографія. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. 316 с.

⁵ Нінічук А. Медійний аспект українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць.* К., 2019. Випуск 143. С. 148 – 151; Нінічук А. Концепт історичної пам'яті, як чинник ускладнення українсько-польських взаємин. *VI Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша. Збірник наукових праць* за заг.ред. В.І. Бортнікова, Я.Б. Яроша. Луцьк: Вежа, 2017. С. 77 – 80; Нінічук А. Польсько-українське партнерство: випробування історією. *XI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 100-річчю української національної революції. Тези доповідей, Чернівці, 20 – 21 жовтня 2017 р.* /Наук. ред. О.В.Добржанський. Чернівці: Технодрук, 2017. С. 108 – 110; Нінічук А. Формування державної політики пам'яті в Україні 1991 – 2018 рр. *Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса 12–13 квітня 2019 р.)* Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2019. С. 26 – 30; Нінічук А. Відгомін Великої війни на сучасній історичній пам'яті українського та польського суспільств. *Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації : Збірник тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1 – 2 листопада 2018 р.)*. Чернівці: Технодрук, 2018. С. 80 – 83; Нінічук А. Фільм В.Смажовського «Волинь», як травматична історична пам'ять українців та поляків щодо Волинської трагедії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки.* № 7 (380). Луцьк, 2019. С. 124 – 129.

⁶ Каткова Т. Поняття культурної спадщини за міжнародним та українським законодавством. *Право і безпека.* 2005. Т. 4, № 5. С. 148–152.

⁷ Кот С. Про стан збереження культурної спадщини України: Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань “Стан, проблеми та перспективи охорони

Л. Кривицька⁸, В. Мещеряков⁹, аналізували теоретичні питання пов'язані із особливостями управління місцевою культурною спадщиною. Згадані праці дозволяють зрозуміти особливості формування державної політики управління культурною спадщиною у нашій державі у різні періоди незалежності.

Луцький Верхній замок – один з небагатьох середньовічних замків, що збереглися до наших днів. Плин віків забрав з собою гомінке колись життя, зруйнував споруди на його території, – могутні мури та башти залишилися непідвладні часу. Мовчазним свідком історії Волині височить він серед широких луків над річкою Стир, вписавши свій силует до символів заповідних міст України. У кожного, хто будь-коли побував у Луцьку, Замок викликав подив і захоплення, цікавість до історії та жаждою пізнання. Про нього складено чимало цікавих легенд і переказів, як найфантастичніших, так і близьких до істини. Замок спонукав до досліджень істориків, архітекторів, мистецтвознавців, археологів, краєзнавців, надихав до творчості художників, письменників.

Серед дослідників які вивчали конкретні історико-культурні об'єкти і заклали основи вітчизняного пам'яткознавства слід згадати Н. Чорну¹⁰, Р. Харковенко¹¹ та К. Поливач¹². Окремих сторін історичної біографії Луцького замку торкались в своїх працях такі визначні історики минулого як

культурної спадщини в Україні” 18 квітня 2018 р. / НАН України, Інститут історії. Центр досліджень історико-культурної спадщини України. Київ, 2018. 42 с.

⁸ Кривицька Л. Управління місцевою культурною спадщиною в Україні: огляд державної політики, джерел та моделей фінансування. Біла книга. Львів: Лабораторія міського простору, 2019. 55 с.

⁹ Мещеряков В. В. Механізми державного регулювання у сфері охорони історико-культурної спадщини та пам'яток архітектури в регіонах: автореф. дис... канд. н. держ. ул.: 25. 00. 02 / НАДУ. Київ, 2016. 217 с.

¹⁰ Чорна Н. Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2021. Вип. 36. С.67–74.

¹¹ Харковенко Р. Розвиток пам'яткоохоронної газулі України в контексті системи охорони пам'яток культурної спадщини в Європі. *Історія науки і біографістики.* 2021. № 3. С. 16–29.

¹² Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / наук.ред. Руденко Л. Г. Київ: Інститут географії НАН України, 2012. 208 с.

В. Антонович, М. Грушевський¹³, М. Довнар-Запольський¹⁴, О. Левицький¹⁵, Л. Маслова¹⁶.

Не обминув увагою Луцький замок і польський історик Т. Стецький¹⁷. На основі його праці в часи польської окупації Волині було написано більшість науково-популярних робіт про Луцький замок, зокрема А. Войничем¹⁸, О. Прусевичем¹⁹, М. Орловичем²⁰, Й. Дуткевичем²¹, та іншими авторами. Варто зауважити, що подібна популярна і дещо політизована інформація з історії Луцького замку безроздільно домінувала над науковою протягом півстоліття, – з часу Лютневої російської революції до 60-х років ХХ ст. А наукова публікація К. Іваницького²² та брошура історика М. Малюшинського²³ були скоріше за все винятком з цього правила. Таким же винятком є активна діяльність в 30-х роках Волинського товариства приятелів наук, в коло інтересів якого входив і замок Любарта. Причини цього бачимо в тому, що в створеній після Жовтневого перевороту більшовицькій державі, до якої згодом увійшла і Волинь, інтереси так званих експлуатованих класів протягом тривалого часу ставились вище загальнолюдських цінностей і зневажалася матеріальна культура експлуататорів, до якої належали і князівські замки.

Само собою зрозуміло, що в цій державі не могла продовжувати роботу Київська археографічна комісія, яка впорядковувала, вивчала та друкувала документи «експлуататорів», в тому числі акти шляхетських судів

¹³ Грушевський М. Історія України-Руси, т. V Київ, Наукова Думка, 1991. 647 с.

¹⁴ Українські староства у першій половині XVI. Київ [б. в.]. 1908. 307с.

¹⁵ Історія одного стародавнього волинського храму. Київська старовина. Київ [б. в.] 1903. 204 с.

¹⁶ Маслов Л. Архітектура старого Луцька. Львів 1939. 310 с.

¹⁷ Stecki T. Luck starozytny i dzisiejszy. Krakow. [б. в.] 1876. 215 с.

¹⁸ Wojnicz A. Luck na Wolyniu. Luck [б. в.] 1922. 237 с.

¹⁹ Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wolyniu. Luck [б. в.] 1922. 195 с.

²⁰ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wolyniu. Luck [б. в.] 1929. 215 с.

²¹ Dutkiewicz J. Zamek Lubarta w Lucku. Kurjer literacko-naukowy. 1934. 267 с.

²² Iwanicki K. Lutsk i zamek Lucki. Przeglod Lubelsko-kresowy № 8-9, Lublin, 1925. 156 с.

²³ Maluszynski M. Z dziejow zamku Luzkiego, Luzk, 1938. 318 с.

та інвентарні описи старосте XVI–XVIII ст. – найбільш цінне, з наукової точки зору, джерело історії Луцького замку.

Лише в другій половині 50-х років, з початком потепління політичного клімату в Радянському Союзі, вивчення історичних пам'яток поступово набуває наукового підґрунтя. Важливою подією в житті Луцького замку стало внесення його до списку пам'яток архітектури і взяття під охорону держави відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР № 970²⁴ від 24.08.1963 року. Роком пізніше розпочинаються архітектурні дослідження спеціалістами Республіканських науково-реставраційних виробничих майстерень М.Говденко і О.Годованюк з метою його консервації і подальшої реставрації.

Тоді ж друкується наукова стаття мистецтвознавця Г.Логвина, який досліджував Замок протягом декількох років. Саме цій публікації судилось лягти в основу сучасних знань з історії архітектури луцької твердині. В ній зафіксовано будівельні етапи В'їздової та Стирової башт, сліди модернізації замкових мурів під вогнепальну зброю, залишки початкового проїзду в Замок, машикул та інших втрачених архітектурних елементів. Г.Логвин першим з українських дослідників, після польських науковців 30-х років, спробував образно відтворити Верхній та Окольний замки²⁵. Проте, через відсутність на той час наукової інформації про датування різних стандартів середньовічної цегли мистецтвознавець не відмітив будівельних етапів Замку по горизонталі, тобто – поступової заміни дерев'яних укріплень цегляними. А нестача інвентарних описів споруди XVI-XVIII ст. стала причиною неточностей в датуванні зафіксованих будівельних етапів по вертикалі і визначенні обсягів виконаних робіт.

²⁴ Законодавство про пам'ятники історії та культури. Київ[б. в.]. 1970. С. 235.

²⁵ Архів Луцького державного історико-культурного заповідника, №8,11.

У 70-ті роки увага до вічного стража Волині не спадає. Троє місцевих архітекторів: Б. Колосок, Р. Метельницький і Л. Санжаров розробляють проект Луцького історико-архітектурного заповідника. Особливої науково дослідницької ваги набирають праці першого з них, - Б. Колоска²⁶. У 1977 році завершується реставрація Верхнього замку за проектами вищезгаданих М. Говденко і О. Годованюк.

Проте в десятиріччя застою лягло під сукно багато сміливих ідей, пов'язаних з освоєнням Луцького замку. За цей час на його території виріс фруктовий сад. Лише в 1985 році, напередодні святкування 900-річчя першої літописної згадки про Луцьк, довкола Замку завирувало життя. Під корінням яблунь та груш лєнінградський археолог М. Малєвська виявила значні архітектурні залишки соборної церкви Івана Богослова, збудованої наприкінці XII ст., що стало сенсацією в науковому та культурному житті міста. Це відкриття викликало посилену зацікавленість науковців і краєзнавців в дослідженнях інших архітектурних пам'яток міста, в їх числі і Замку. Одночасно з архітектурно-археологічними і документальними дослідженнями виникає дискусія щодо визначення часу його побудови та існування в період давньої Русі, останні крапки в якій не поставлено ще й сьогодні. На честь 900-річного ювілею республіканський уряд своєю постановою оголосив комплекс архітектурних пам'яток Старого міста історико-культурним заповідником²⁷ та затвердив положення про створення його дирекції - державної організації, покликаної безпосередньо займатись охоронно-реставраційною, науково-дослідною і культурно-освітньою роботою в старій частині міста Луцька.

Як не дивно, місцеві історики досі обходили увагою або ж спрощували його історію. Так, у виданій нещодавно луцькими науковцями «Історії

²⁶ Колосок Б. Луцьк. Історико-архітектурний нарис. Київ [б. в.]. 1972. С.112.

²⁷ Колосок Б., Якубюк А. Луцький історико-культурний заповідник. Київ [б. в.]. 1987. С. 64.

Волині» про нього не сказано й слова, а в наступній «Історії Луцька» після зовсім короткого опису Замку слідує все той же класово-ідеологічний висновок: «Князі, феодали споруджували замки для утвердження і зміцнення своєї влади над селянами...»²⁸, який, звичайно, викликає негативні емоції у ставленні до Луцького замку і не сприяє бажанню пізнати його історію.

Середньовічний період історії Лучеська в контексті історії України-Руси та її старожитностей якнайповніше відображений у синтетичній праці відомого українського історика М. Грушевського «Історія України-Руси». Окремі питання політичного та економічного життя міста у XIV-XV ст. розглядали у своїх працях М. Любавський, А. Верзілов, М. Довнар-Запольський та І. Лінніченко. Протягом першої половини ХХ ст. з'явилася низка краєзнавчих видань, на сторінках яких продовжували розробляти питання середньовічної історії міста та окремих його монументальних споруд

Історією Лучеська займався варшавський історик М. Малущинський²⁹, який на підставі повідомлень писемних джерел зробив спробу реконструкції давнішої Луцької князівської волості. Цікавим, проте, на жаль, досі не опублікованим, залишилося здійснене ним у цей період об'ємне дослідження про середньовічний Лучеськ. Щоправда, основним недоліком згаданих робіт є характерне для багатьох істориків-архівістів незнання топографії пам'яток археології міста, внаслідок чого дослідниками допущено чимало помилок.

Для вивчення зазначеної проблеми використовуються різноманітні джерела, а саме монографії, історичні розвідки та академічні дослідження.

В першу чергу, в дослідженні звернено увагу до робіт П. Троневиц «Луцький замок»³⁰. У монографії на основі аналізу результатів досліджень

²⁸ Maluszynski M. Z dziejow zamku Luzkiego, Luzk, [б. в.]. 1938. 153 с.

²⁹ Михайлюк О., Кичій І. Історія Луцька. Львів: Світ, 1991. С.31.

³⁰ Троневиц П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003. 198 с.

останніх років та використання широкої бази документальних джерел по новому висвітлюється історія Замку в місті Луцьку. Досліджуються періоди будівництва, реконструкцій, добудов та реставрації, в результаті яких він набув сучасного вигляду.

Як джерело для написання магістерської роботи використано також роботу М. Лебедев ,В. Козак «Луцьку 900 років» Київ 1985р.³¹ У роботі використовуються архівні матеріали та історичні джерела, що дозволяють детально відтворити розвиток Луцька та його фортифікацій. Це джерело є важливим для дослідження архітектурної спадщини та історії Луцького замку.

У магістерській роботі використано інформацію з ЛДІКЗ - Луцький державний історико-культурний заповідник. Це науково-дослідницька та охоронна установа, яка займається збереженням та охороною історико-культурної спадщини на території Луцька та Волинської області. Заповідник має на меті не лише збереження архітектурних пам'яток, а й їхнє дослідження, реставрацію та популяризацію.

Видання М. Balinski, T. Lipinski «Starozytna Polska»³² є цінним джерелом для вивчення історії Польщі та її взаємодії з сусідніми територіями, в тому числі з Волинню та Луцьком, особливо в контексті періодів середньовіччя та раннього нового часу. Луцьк в історії Польщі грав важливу роль, адже в певні моменти він був частиною Речі Посполитої.

Ще одним іноземним джерелом використаним при написанні роботи був журнал «Ziemia Wołyńska», зокрема , цікавою стала стаття О. Suczynski «O konserwacje zamku Lubarta. Ziemia Wolynska»³³. «Ziemia Wołyńska» – це польський науково-популярний журнал, присвячений історії, археології та культурній спадщині Волині. У цьому виданні часто публікувалися

³¹ Лебедев М. , Козак В. Луцьку 900 років. Київ [б. в.]. 1985. 341 с.

³² Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska... Warszawa [б. в.]. 1845. 1034 с.

³³ Suczynski O. «O konserwacje zamku Lubarta. Ziemia Wolynska».Lublin [б. в.]. 1938. 261 с.

матеріали, що стосуються історії та культури Волинського регіону, включаючи дослідження архітектурних пам'яток.

Отже, аналізуючи твори цих авторів, ми можемо проаналізувати різноманітні погляди та підходи до методів реставрації і збереження історичної пам'ятки.

Широта та багатогранність історіографічної та джерельної бази засвідчують декілька речей, по-перше: вітчизняними та зарубіжними вченими проведено значну кількість наукових розвідок, які дозволяють сучасним дослідникам опиратися на значний джерельний матеріал; по-друге, широка джерельна база забезпечує величезні можливості для презентації та популяризації Луцького замку, як історико-культурного об'єкта.

1.2 Понятійний апарат та методологія дослідження.

У представленому магістерському дослідженні вживається чимало специфічних термінів, що є притаманними пам'яткоохоронній сфері. Саме тому, автор роботи вважає за необхідне означити згадані поняття у даному підрозділі. Серед таких термінів, зокрема, «об'єкт культурної спадщини», «топографія», «археологічні дослідження», «реставрація», «порубіжжя», «історична пам'ятка», то ж пропонуємо розглянути широко і охарактеризувати, що саме автор розуміє під цими поняттями.

Об'єкт культурної спадщини – визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного,

історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність³⁴.

Топографія – науково-технічна дисципліна, що займається географічним та геометричним вивченням місцевості з наступним створенням та уточненням топографічних карт на основі аеро- та космічних фотознімків. Розділ картографії³⁵.

Археологічні дослідження – дослідження історичного минулого людства за речовими джерелами матеріальної культури. Археологічні дослідження включають польові та камеральні дослідження. Завершуються публікацією матеріалів та наукових праць, присвячених інтерпретації знахідок, відтворенню історії та історичних подій з використанням археологічних джерел³⁶.

Реставрація – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо укріплення (консервації) фізичного стану, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів об'єктів культурної спадщини із забезпеченням збереження їхньої автентичності³⁷.

Порубіжжя – територія розташована вздовж кордону, біля кордону; прикордоння на якій впродовж різних історичних періодів спільно проживають два, або більше народів.

Історичні пам'ятки – будинки, споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з важливими історичними етапами та подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, національно-визвольного та соціальними рухами, а також із розвитком науки, техніки й побуту народу, із життям видатних державних, політичних, громадських діячів, народних героїв, діячів науки, літератури і мистецтва. Рухомі історичні пам'ятки музейного та

³⁴ Закон України – Про охорону культурної спадщини від 8 червня 2000 року, N 1805-III. 19 с.

³⁵ Топографія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F> (Дата доступу: 13.05.2024)

³⁶ Закон України – Про охорону культурної спадщини від 8 червня 2000 року, N 1805-III. С.13

³⁷ Закон України – Про охорону культурної спадщини від 8 червня 2000 року, N 1805-III. С. 14

документального характеру на території України цілеспрямовано почали збирати й зберігати з XVIII ст. спочатку – в приватних збірках, з початком XIX ст. – також у музеях, архівах та банках, заснованих науковими й просвітницькими товариствами, земськими установами. Нерухомі історичні пам'ятки як об'єкт суспільства та держави уваги почали обліковувати й оберігати з початком XX ст. Сьогодні до них зараховують цивільні й військові споруди в цілому або фрагментарному вигляді, зразки військової техніки і озброєння, транспортних засобів та інші об'єкти, встановлені з метою увічнення історичних подій, а також некрополі й окремі поховання, пам'ятні місця.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали усталені в історичній науці принципи історизму, наступності, причинності та наукового плюралізму. Враховуючи міждисциплінарний характер роботи, автор вдався до методологічної різноманітності, тому при підготовці магістерської роботи було використано комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів. Із загальнонаукових застосовано методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції. Головну увагу було звернуто на опрацювання, осмислення та узагальнення невідомих до цього часу документальних фактів. Серед міждисциплінарних застосовано структурно-функціональний метод, метод класифікації, контент-аналіз та метод кліометрії. Під час підготовки дослідження перевага надавалася конкретно-історичним методам: проблемно-хронологічному, історико-порівняльному (компаративному), синхронному, діахронному (періодизації) та іншим.

Магістерська робота має міждисциплінарний характер і підготовлена на порубіжжі таких субдисциплінарних напрямів соціокультурного історієписання, як регіональна історія, соціальна історія. Опираючись на дослідження Я. Верменич³⁸, термін «регіональна історія» ми трактуємо як

³⁸ Верменич Я. Історична складова регіональної науки: методологічний аспект. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. К., 2003. № 8. С. 100-109.; Я. Верменич Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів. *Регіональна історія України*. К.: Інститут історії НАН України, 2007. 1. С. 13-28.; Я. Верменич Поняття

частину загальної історії, що фокусує свою увагу на особливостях певної території та її соціуму.

Іншою галуззю історичного знання, в рідчій якій виконувалася наша робота, стала соціальна історія (нова соціальна історія) з головним акцентом на людину та її спільноту.

Таким чином, понятійний апарат дослідження та методологія історичної науки дозволили поводити цілісне наукове дослідження, яке опирається на субдисциплінарні напрями історичних досліджень та дозволяє широко застосовувати увесь методологічний спектр сучасної історичної науки.

«регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень. *Регіональна історія України*. К.: Інститут історії НАН України, 2008. 2. С. 9.; Верменич Я. Роль історико-географічних досліджень у становленні регіоналістики. *Історико-географічні дослідження в Україні*. К., 2006. 9. С. 5-20.

РОЗДІЛ 2. ВІДБУДОВА ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ, ЯК ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО ОБ'ЄКТУ ПОРУБІЖЖЯ.

2.1. Стан збереження та розбудова Луцького замку в XVII столітті.

Визвольна війна українського народу 1648-1654 років не залишила помітного сліду в історії Луцького замку, як, в свою чергу, і Замок не відіграв в ній якоїсь важливої ролі. Впродовж війни замковий уряд, очолюваний старостою Дмитром Корибутом Вишневецьким намагався, виконувати свої функції, однак в умовах збурення загальнонародного гніву їх ефективність була слабкою.

Цього тривожного часу стає очевидним, що роль і значення замків взагалі, особливо тих, що не знайшли свого фортифікаційно-конструктивного розвитку в нових умовах, виявилась незначною. Війна, основні битви якої відбувались на відкритих місцевостях, це наочно довела. Після неї основну увагу почали приділяти укріпленням міст взагалі, а не лише цитаделям-замкам.

Ця обставина відмічена на прикладі міста Луцька і Замку. Якщо 1645 року на волинському сеймику ще ставилось питання про піднесення з руїн і реставрацію Замку, то в інструкції послам на варшавський сейм 1652 року основний наголос робиться на зміцненні оборони міста Луцька та обов'язках старост дбати про захист і укріплення всіх волинських міст взагалі³⁹.

Люстратори 1658 року зафіксували фізичний стан оборонних споруд Луцького замку чи не гіршим, ніж півстоліття тому, коли його приймав Радзивіл. Він був так спустошений, що на підточених мурах не було жодних обланків, всі башти стояли непокриті і вимагали ремонту. Зброї також вже не було ніякої, окрім двох маленьких гармат у соборних ченців на дзвінниці. Ревізори висловили прохання, щоб держава не допустила повного занепаду

³⁹ Троневи́ч П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003 С.120.

Замку і обміркувала питання про його відбудову.⁴⁰ Про те, що таке «обміркування» затягнулось, свідчить інструкція волинським послам на сейм 1661 року, в розділі про укріплення фортець, та люстрація 1663 року, яка відмітила ще більше спустошення Замку⁴¹.

Візьмемо до уваги два важливі факти, відмічені в люстрації 1658 р. Перший - це поява мурів, за винятком дерев'яної Воротньої башти, довкола всього пригороддя (Окольного замку), очевидно, в силу вищеназваної шляхетської і костельної забудови на ділянках дерев'яних стін. Другий - вимога дерев'яного покриття (побиття гонтом) в попередніх інвентарях свідчить про наявність шатрових завершень всіх башт Верхнього замку, а значить, про відсутність ренесансних аттиків В'їзної і Стирової башт у середині XVII ст. Залишок сумніву в цьому висновку розвіюють інвентарні описи 1618, 1622, 1658, 1663 років: «Покрівля на...башті стара, вже обшарпана», «...башта новопобита», та «...брама...не вкрита так само, як і, вежі...», зроблені ревизорами при огляді башт. Цього ні в якому разі не можна було б помітити при їх ренесансному завершенні⁴².

Економічне становище Луцького замку на противагу його фізичному стану зазнало деяких позитивних змін, відображених в люстрації 1660 року. Загальна сума доходів від міста на Замок становила понад 668 флоринів, і разом з селами Голишів та Красне складала 995 золотих на рік. Наскільки це значна сума, можна зрозуміти з її витрат. Зокрема, на утримання уряду використовувалось 150 флоринів, на урядника голишівського – трохи більше як 15 флоринів на рік та інших витрат – 79 флоринів. Таким чином, залишок з доходів староства складав 750 флоринів – суму цілком достатню для ведення реставраційних робіт в Луцькому замку. Справа ця, як ми вже відмітили, була затягнута на довший час і, очевидно, чекала якоїсь нагальної потреби, яка б примусила отримувати кошти вкладати у відбудову Замку.

⁴⁰ Лебедев М., Козак В. Луцьку 900 років. Київ [б. в.]. 1985 С. 282.

⁴¹ Лебедев М., Козак В. Луцьку 900 років. Київ [б. в.]. 1985 С. 288.

⁴² Троневиц П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003 С. 121.

Така потреба настала в другій половині 60-х років, проте, перш ніж перейти до її розгляду, варто звернути увагу на зміну політичної ролі Луцька і Волині в результаті утворення української козацької держави та її приєднання до Росії. Вона полягає в тому, що українська шляхта пропольської орієнтації з колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств була витіснена козацтвом з своїх земель і зосередилась на Волині. Тут, у Володимирі і Луцьку, відбувались їхні сеймики⁴³. В прагненні повернути втрачені позиції прибула шляхта набирала помітну вагу в політичному, правовому і адміністративно-господарському житті Волині, не шкодуючи для цього ні власних сил, ні коштів. Її активність проявилась як в організації оборони міста, так і в роботі місцевих сеймиків. В цей час козацька старшина Правобережжя під булавою гетьмана Дорошенка, здобувши собі в союзники Туреччину і Кримське ханство, розпочинає воєнні дії проти Польщі. А на Волині, вщерть переповненій шляхтою, поширюється селянський повстанський рух «дейнеків», з приводу чого на серпневому 1666 року сеймику було ухвалено заходи по його придушенню і зміцненню оборони Луцька. В 1667 році козацькі полки і татарські загони оточили військо Речі Посполитої і завдали йому поразки⁴⁴.

Такий поворот подій настільки перестраховав волинське гніздо пропольської шляхти, що вона раз-по-раз збирається на сеймики і проводить оборонні заходи. На сеймиках висловлювалась велика стурбованість, що «із-за татар і козаків панство в своїх будинках проживати не може» і «до фортець мусить тулитися», а в уже «пограничному від кочових татар Волинському воєводстві немає жодної реставрованої фортеці». «Вся Україна в Крим пішла, а Волинь в Україну»,- з жахом і обуренням констатувало панство.

⁴³ Троневи́ч П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003 С.122.

⁴⁴ Історія Української РСР том 2 . Київ [б. в.]. 1979. С.91.

На з'їзді світських і духовних шляхтичів Волині 30 вересня 1667 року було намічено заходи по спорудженню фортифікацій і організації оборони Луцька. Подібне рекомендувалось також іншим містам воєводства⁴⁵.

Зібранням шляхти серед основних заходів по захисту Луцька було вирішено до приїзду луцького старости Самійла Лещинського, виконуючого обов'язки коронного обозного поза межами воєводства, за губернатора Луцька обрати київського земського суддю Богуслава Яна Горайна, надавши йому виключні повноваження на укріплення міської фортифікації. Губернатор мав піддати замковій юрисдикції всіх міщан. Йому складала «повне послушенство» шляхта з обіцянкою надавати гроші, продукти і будівельні матеріали на реконструкцію і розбудову луцького вузла оборони. Забезпечення провіантом покладалось на провіант-магістра і гарантувалось в разі відмови «грабунком» чи експропріацією панських маєтків. На з'їзді було також обрано ротмістра для командування ополченням шляхти і керівників по організації міської сторожі. В цей же час приймається давно назріле для луцьких фортифікацій рішення про знесення збудованих на валах і ровах житлових будинків з виплатою компенсацій власникам. На фортифікаційні потреби передавались всі гроші з чопового податку та продекларовані шляхтою три тисячі польських злотих. В місті вводився військовий суд, фактично воно було переведено на воєнний стан.

Через місяць активних фортифікаційних робіт, на черговому сеймику, проводилась ревізія стану виконання заходів по обороні Луцька⁴⁶. Навіть сам губернатор фортеці Луцької пан Богуслав Горайн ревізував і показав ліквіди, що не тільки воєводські, а й його власні кошти та матеріали пішли на оборонні цілі. Особлива увага на цей раз приділялась спорудженню оборонних валів, до чого прилучались як ремісники, так і піхотинці королівської роти полковника Даннемарка. Кошти на ці потреби в сумі 1500 злотих повинні були сплатити луцькі міщани.

⁴⁵ Троневиц П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН. 2003 С.123.

⁴⁶ Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu, Luck [б. в.]. 1922 С. 98.

А 14 грудня, на останньому в 1667 році сеймику, відмічались успіхи «дозорця уряду» пана Горайна в будівництві луцьких укріплень: «так в мурах відновлених, як і в валах висипаних» і висловлювалось до нього прохання завершити свою невтомну працю .

Так в критичний момент загрози своєму пануванню українська шляхта пропольської орієнтації протягом досить короткого часу організувала і забезпечила перетворення Луцька в місто-фортецю. Для нас особливо важливою є та обставина, що при цьому було реставровано фортифікації Луцького замку. Хоч використані нами документи більш політичного характеру і тому не конкретизують місць та об'єктів робіт, проте сам факт їх проведення вони підтверджують. Безперечно, що це стосується і Замку, який єдиний із оборонних споруд Луцька був мурованим, і саме про відновлення його мурів, на нашу думку, згадує сеймиковий акт. Таким чином, були виконані ті роботи, до проведення яких закликали уряд, інвентарні ревізії та сеймики впродовж більшої частини XVII ст.⁴⁷.

Архітектурні обстеження мурів дозволяють без особливих труднощів визначити об'єми робіт пізньої осені 1667 року, які складають п'ятий будівельний період Луцького замку. Жовтий колір поверхні фасадної цегли з повною відсутністю сіро-зеленого з оплавленням перевипалу та збережені залишки тиньку є його характерними візуальними ознаками. Причиною отинькування новозведених аттикових завершень В'їздової й Стирової башт, а також реставрованого гребеня північного муру, очевидно, стало повторне використання цегли з руїн князівського палацу, які в люстрації 1658 року згадуються як суцільне високе мурування, де накати і склепіння попадали додолу⁴⁸. До думки про повторне використання матеріалу з палацових руїн спонукає наявність в кладці цього періоду двох основних типів цегли XIV і XVI ст., ідентичних матеріалові палаців Любарта і Фальчевського, а також

⁴⁷ Троневиц П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН. 2003. С.123.

⁴⁸ Лебедев М., Козак В. Луцьку 900 років. Київ [б. в.]. 1985. С.282.

знахідка фрагменту палацової черепиці в розчині кладки аттика Стирової башти. Подібним чином були використані палацові кам'яні наличники для облицювання розширених вікон тих же башт.

Особливістю п'ятого будівельного періоду став факт застосування мулярами готичної системи кладки, якою рідко користувались протягом сторіччя, зокрема лише при будівництві підвалів Петропавлівського костелу єзуїтами. В реставрованій західній половині північного муру над збереженим нижнім рядом аркових дальнобійних бійниць було влаштовано комбінований ряд з чергуванням щілиновидних та аркових бійниць ближнього бою. Влаштування щілиновидних бійниць Замку, подібно як і на фасадах єзуїтського костелу в XVII ст., не викличе здивування, якщо взяти до уваги, що на цей час для їх зручного використання було багато видів легкої вогнепальної зброї та й луки, як стрілецьку зброю, ми зустрічаємо в Луцьку навіть у XVIII ст.⁴⁹. Першочергова реставрація саме цього муру від Заглушецького передмістя, на якому велось спорудження дерев'яно-земляних укріплень, не була випадковою. Адже лише з нього можна було вести прямий обстріл підступів до Глушецького мосту й головного входу в місто. Два ряди наскрізних отворів по периметру аттика Стирової башти вказують, що її спочатку планували накрити шатровим дахом з підсябиттям. Проте непорушені напливи розчину в цих отворах свідчать про зміну намірів у завершенні башти ренесансними зубцями з внутріаттиковим дахом.

Отже, під час п'ятого будівельного періоду, згідно з нашими дослідженнями, під керівництвом губернатора Богуслава Горайна було надбудовано верхні яруси В'їздової і Стирової башт з їх аттиковими завершеннями та реставровано мур між В'їздовою й Владичою баштами⁵⁰.

⁴⁹ Михайлюк О., Кичій І. Історія Луцька. Львів [б. в.]. 1991 С.111.

⁵⁰ Троневи́ч П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003 С.124.

2.2 Роботи по відновленню та розбудові Луцького замку у II половині XVIII столітті.

Впродовж майже цілого століття від 1677 і по 1765 роки ми не зустрічаємо відомостей про інвентарні описи Луцького замку. Тому стан його фортифікаційних споруд, а також зміни в забудові території протягом першої половини XVIII сторіччя є для нас майже білою плямою.

Пожежа 5 вересня 1781 року внесла свої корективи в життя Луцького замку і міста взагалі. Полум'я поглинуло кілька костелів і церков та 454 будинки. У Верхньому замку згоріли до тла всі споруди єпископської резиденції разом з риштуванням новобудованого храму. Очевидно, тоді ж було знищено і гонтовий дах Владичої башти⁵¹.

Скоріше за все, ця пожежа спричинила давно назрілі перебудови у Луцькому гроді старостою Юзефом Чарторийським, відмічені у лаконічному описі Замку під час ревізії 1789 року⁵². Ясновельможним князем у вибитій частині замкового муру збудовано канцелярію з передпокоєм, судовим і юридичним залами та приміщеннями для збереження гродських і земських книг. На виході з Замку зведено мурованого моста з склепінчастою аркадою.

Лаконізм ревізорів не перешкоджає нам на рівні сьогоденних знань конкретизувати всі обсяги робіт старости Чарторийського, які можна вважати шостим будівельним періодом Луцького Верхнього замку. Разом з тим аналіз характеру цих робіт підводить до висновків про важливість суспільних змін по відношенню до оборонних функцій місцевого гроду.

Як і раніше, для потреб шостого будівельного періоду повторно використано залишок цегли з руїн князівського палацу. Насамперед це стосується новозбудованої повітової канцелярії на місці князівської резиденції. Її скромним одноповерховим будинком було зайнято лише

⁵¹ Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska. Warszawa [б. в.]. 1845. С. 828.

⁵² Лебедев М., Козак В. Луцьку 900 років. Київ [б. в.]. 1985. С. 288.

південну половину палацових фундаментів. В ньому, на відміну від палаців Любарта і Фальчевського, вже не передбачалось хоча б тимчасове проживання першої особи держави. З іншого боку, будівництво з вибиттям частини замкового муру, за принципом, апробованим місцевою шляхтою дещо раніше в Окольніку, означало остаточну втрату луцьким гродом колись найголовнішої оборонної функції⁵³.

Підтвердженням цього є також перероблення входу В'їздової башти із високо розташованої в'їздної брами та пішохідної хвіртки, до яких прилягав піднятий на палях дерев'яний міст із взводами, на -загальну наземну браму в цоколі і низький міст через рів. Цією реконструкцією по влаштуванню зручного входу не передбачалось збереження пропускної системи і воротньої сторожі.

Мулярські роботи шостого будівельного періоду, на відміну від попередніх, виконувались не в готичній, а в порядовій системі кладки. Саме порядова кладка дає можливість легко визначити її обсяги на фасадах В'їздної башти, як от: закладку давніх воріт і хвіртки, облицювання підніжжя стін зовні й нового проходу в цоколі, спорудження нової надбрамної арки та підсилення двома потужними контрфорсами головного фасаду башти. Спорудження останніх було викликане зниженням валу на вході та загрозою зсуву башти в рів від зливових і талих вод, як це ледве не трапилось з північним муром. Старі кутові контрфорси Любарта частково увійшли до обсягів нових.

Концентрація адміністративно-судових функцій на фоні втрати обороноздатності Луцького замку приводить чи не до повного розуміння під терміном Замок адміністративно-судової установи повіту і воєводства, а не власне оборонної споруди, яку іноді називають фортецею.

⁵³ Троневи́ч П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003 С.137.

2.3. Культурні впливи польсько-українського порубіжжя на Луцький замок у ХІХ столітті.

Зацікавленість Луцьким Замок з боку науковців, художників, журналістів і впливових шанувальників старовини з широким висвітленням в періодичних виданнях протягом сорока років живописних руїн сприяли формуванню громадської думки про необхідність його збереження як пам'ятки старовини. Проте перші практичні заходи в цьому напрямку стали реально можливими і були здійснені лише з переведенням міста на «городовое положение» і отриманням права місцевого самоврядування. На міський уряд безпосередньо лягала опіка над пам'ятками старовини, в їх числі і над Замок⁵⁴.

Щойно в 1885 році з метою ремонту пошкоджень В'їздової башти і стіни міська управа замовила і представила Технічно-Будівельному Комітету МВС такі документи: акт огляду пошкоджень Замку, план башти та фотографії цих об'єктів. Одночасно висловлювалось прохання до Міністерства внутрішніх справ про виділення коштів на ведення ремонтних робіт в сумі 4000 карбованців. Міністерство погодилося з необхідністю ремонту Замку, але грошей не дало. Тоді міські власті знову звертаються до міщан з проханням пожертви на ці цілі і знову безрезультатно. Тож ремонтні роботи, однак в значно меншому від запланованого обсязі, місту довелось асигнувати з власного бюджету. В цілому протягом 1887-1890 років було виділено 623 карбованці. За рахунок цих коштів підмуровано замкові стіни й башти, замуровано проломи в мурах, скріплено металевими стяжками В'їздову башту⁵⁵. Велике значення для безпеки валів мало вертикальне перепланування замкової території, за яким злизові й талі води виводились через ворота за межі Замку.

⁵⁴ Maluszynski M. Z dziejow zamku Luckiego. Luck [б. в.]. 1938. С.12.

⁵⁵ Maluszynski M. Z dziejow zamku Luckiego. Luck [б. в.]. 1938. С.13.

В 1890 році, коли до Луцька мав приїхати імператор Олександр III, з огляду на безпеку високоповажного гостя, на В'їздовій башті розібрали обсипаний аттик, що загрожував падінням.

Про використання Замку й споруд на його території в 1895 році повідомляють 4 витяги з інвентарної книги міста⁵⁶. Російські чиновники з інвентаризаційної комісії користувались вже суто своїми термінами при описі міста. Замок за їх інвентарним описом названий старою фортецею, Владича башта – Східною, на ній була пристосована пожежна каланча; зайнята під житло Стирова башта позначена як Південна. В цегляному, критому гонтом будинку повітової канцелярії, переданому на баланс міста в 1874 році луцькою квартирною комісією, тоді розміщались міська управа й військова казарма.

В іншому цегляному будинку з цокольним приміщенням (Повітової скарбниці), також переданому місту тією ж комісією в 1875 році, надійно обладнувалась міська пожежна команда.

Поряд зі спорудами міської власності на замковому терені знаходились і приватні житлові будинки міщан, відмічені вищеназваним інвентарем. Таким був будинок Д. Карпінського за адресою: вулиця Замкова, 2, що стояв зліва від входу в Замок. Протягом 1904-1905 років місцева влада збирає кошти в сумі 2000 карбованців, щоб викупити його для міста. Взагалі ж схоже було на те, що проведення ремонтних робіт по Замку в повному обсязі відкладено на невизначений час. В жовтні 1907 року міська управа знову розглядає питання про необхідність капітального ремонту древньої фортеці. Однак, і на повторне звернення управи про допомогу до державної скарбниці губернатор відповів, що згідно з існуючим законодавством утримання пам'яток старовини здійснюється за рахунок міських коштів⁵⁷. Лише через два роки місто спромоглося замовити київському архітектору

⁵⁶ Державний архів Волинської області Ф.150, оп.1, спр.49 .128-128 зв.

К. Іваницькому проект і кошторис капітального ремонту Замку. В 1910 році замовлення ним було виконане і дещо пізніше доопрацьоване відповідно до зауважень рецензентів Санкт-Петербурзької Імператорської археологічної комісії. Місцеві ж чиновники тепер не тільки не в змозі були відшукати кошти на здійснення цього проекту, а й впродовж чотирьох років не спромоглися віднайти 150 карбованців на оплату праці автора. Влітку 1911 року Кароль Іваницький разом з архітектором будівельного відділу Волинського губернського правління М. Кефелі в присутності луцького міського голови Г. Скарлова, повітового справника О. Вольського і члена міської управи Є. Мартиновича оглянули стару фортецю і склали відповідний акт. У ньому було відмічено, що стіни і башти фортеці мають небезпечні наскрізні тріщини. Особливу тривогу знову викликала В'їздова башта, тріщини якої збільшились після недавнього удару в неї блискавки. Комісією звернуто увагу на незадовільний стан валів, розритих довколишніми жителями для добування глини і піску. Було висловлено побажання додаткової залізної зв'язки башти і досипки порушених валів⁵⁸.

Весною наступного року оглядовий акт разом із кресленнями, кошторисами, пояснювальною запискою і 40 фотознімками були відправлені в будівельний відділ губернії з листом-проханням про виділення коштів з державної скарбниці на ремонт цього незрівнянного пам'ятника старовини, одна стіна і башта якого вже загрожували падінням. А поки папери блукали в довгих коридорах російських чиновницьких відомств, луцькі власті піклувались про підмуровку найбільш загрозливих ділянок фортечних мурів під професійним наглядом міського техника К. Тележинського⁵⁹.

Загалом зміни порівняно з 1895 роком майже непомітні. Скоріше за все вони позначилися лише на благоустрої замкового двору, з приводу чого

⁵⁷ Державний архів Волинської області Ф.150, оп.1, спр.49. арк.27-33, 37.

⁵⁸ Державний архів Волинської області Ф.150, оп.1, спр.49. арк.90-90 зв.

⁵⁹ Державний архів Волинської області Ф.150, оп.1, спр.49. арк.86-86 зв.

напрвесні 1912 року в центральній пресі з'являлись газетні публікації критичного змісту. На противагу критиці кореспондента луцький справник доповідав про його цілком пристойний вигляд. Середина двору обнесена дерев'яною огорожею, в центрі якої стояв чавунний на цегляному фундаменті хрест. Навкруг хреста розбитий палісадник з газонами, різними зеленими насадженнями й квітковими клумбами. Тут же розміщався невеликий парник для квітів і маленька оранжерея⁶⁰.

Щойно вляглися пристрасті довкола благоустрою, як технік К. Тележинський наполегливо інформує міську управу про загрозливий стан В'їздової башти і прилеглої до неї з боку будинку управи частини стіни. Кваліфікований спеціаліст вказує властям на необхідні першочергові заходи по збереженню Замку, а наприкінці року подає проект і кошторис на підсіпку валів та влаштування відмостки довкола мурів. В березні 1914 року цей проект К. Тележинського кошторисною вартістю 8114 карбованців 78 копійок ліг на полиці Волинського губернського правління, де вже два роки припадав пилом відомий проект К. Іваницького на ремонт фортеці в Луцьку з проханням відпустити для його виконання 13099 карбованців. Лише пізньої осені губернатор повідомив голову луцького міського управління про відмову в асигнуванні. Вона аргументувалась тим, що в Думу поданий до розгляду законопроект про охорону пам'яток старовини, який вже пройшов стадію обговорення в комісіях. Згідно з ним буде створено центральний орган по охороні старовини, в розпорядження якого направлятимуться державні кошти. Причому на 1915-1917 роки для цього буде виділятися 80000 крб. щорічно. Подальший розгляд цієї справи відкладався до закінчення війни⁶¹.

Перша світова війна з участю царської Росії затягнулась надовго й згодом, доповнившись революційними подіями, виливається у війну громадянську. Таким чином, військові дії довкола Луцька тривали до 1920

⁶⁰ Троневи́ч П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003 С.160.

⁶¹ Державний архів Волинської області Ф.150, оп.1, спр.49 арк.108,109, 111-112.

року. В цей період продовжується процес руйнування Замку. Підтвердились висновки експертизи міського техника щодо прилеглої до В'їздової башти ділянки стіни, яка завалилась разом з гвинтовими сходами башти. Надруковані в 1916 році в російській періодиці фото й малюнки художника Л. Сологуба подавали зображення Луцького замку як символ визволеного від австрійців міста.

РОЗДІЛ 3. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ У ХХ СТОЛІТТІ.

3.1. Польські та українські археологічні дослідження Луцького замку у I половині ХХ століття.

Польща, після більш ніж вікового перебування в складі Російської імперії, досягти незалежності, була вже сучасною європейською державою. Більше того, позбувшись шляхетського «анархізму», її суспільні кола все ширше культивують шовіністичні настрої повернення колишньої величі й могутності Речі Посполитої. Особлива увага приділялась землям, які склали державу «від моря до моря» і знову були окуповані за Ризьким договором 1921 року. Ці зміни знайшли своє відображення й у ставленні держави до Луцького замку.

Перші консерваційні роботи тут проводяться вже в липні 1921 року. В серпні до Луцька прибуває міністр громадських робіт і рекомендує серйозно зайнятись Північна частина замкового двору в першій чверті ХХ ст. консервацією Замку⁶². Після чого магістрат відразу запрошує відомого знавця архітектурних пам'яток старовини Юліана Лісецького для складання тимчасового кошторису приблизних охоронних робіт в замку Любарта. В другій половині вересня такий кошторис на суму 2 млн. 685 тис. 100 марок польських був представлений. Він передбачав придбання матеріалів і виконання робіт по підмуровці стін, влаштуванню дахів, воріт і мощенню території⁶³. Разом з тим питання про Любартів замок піднімається Ю. Лісецьким на зібранні Товариства опіки над пам'ятниками старовини у Варшаві і на з'їзді консерваторів у Львові.

Наступного року навіть розпочинається боротьба між луцьким магістратом і Міністерством культури й мистецтва за право власності над

⁶² Державний архів Волинської області Ф. 158, оп.1, спр.49 арк.153.

⁶³ Державний архів Волинської області Ф. 158, оп.1, спр.49 арк.117.

Любартовим замком. Лише після представлення міською владою інвентарного опису 1895 року, згідно з яким Замок належав місту, міністерство відмовилось від своїх претензій⁶⁴.

В червні цього ж, 1922 року, з ініціативи Волинської окружної дирекції громадських робіт, в Луцьку збирається комісія для визначення стану Вишнього замку і розробки програми його консервації. Комісія, ознайомившись з станом замкових руїн та актами про ремонти в 1912-1914 роках, намітила таку програму:⁶⁵

— консервацію не обмежувати рятуванням однієї вежі, а спрямовувати на захист мурів і насипів всього Замку;

— визначити границі Замку і охороняти від зловмисників;

— поправити вали й насипи;

— підмурувати старі контрфорси й в'язучі частини мурів;

— прикрити В'їздову вежу дахом і закрити її вікна;

— остаточно замкнути дитинець Замку й усунути стайні, прибудовані до північно-західного муру;

— запросити постійного місцевого керівника робіт, який би заодно виконав проекти й кошториси;

— завершити обміри Замку, в тому числі отримати в Любліні обміри, виконані архітектором К. Іваницьким.

З вищеназваної програми на сезон 1922 року вирішено було:

— запросити керівника робіт;

— поставити сторожа;

— замкнути ворота В'їздової башти;

— усунути стайні;

⁶⁴ Державний архів Волинської області Ф. 158, оп.1, спр.49 арк.125.

⁶⁵ Консервація Любартового замку в 1921-1939 роках.
URL:<https://skol.if.ua/2013/09/konservaciya-lyubartovogo-zamku-v-1921-1939-rokax/>(Дата доступу: 15.06.2024).

- огородити колючим дротом границі Замку;
- підмурувати контрфорси й мури Південної та Північної башт;
- замурувати вікна В'їздової вежі, а в інші вставити рами;
- покрити цю вежу дахом за існуючими слідами;
- очистити склепіння над в'їздом від сміття;
- підмурувати опорні стінки й здійснити насипи валів.

Тоді ж магістрат укладає угоду з членом цієї комісії інженером-архітектором Ю. Йоткевичем про його керівництво роботами, пов'язаними з консервацією Замку, а також про виконання обмірів, проекту консервації та складання кошторису⁶⁶. Невдовзі розпочинаються намічені роботи, в їх числі і встановлення риштувань довкола В'їздової башти. Проте Міністерство фінансів відмовило місту в грошах для цих потреб. Тому створений 7 серпня 1922 року на засіданні магістрату Комітет консервації замку Любарта, до складу якого увійшли: міський інженер П. Барановський -голова, окружний консерватор З. Мервіч та інженер Ю. Йоткевич, ставить питання про отримання позики в банку. В листопаді магістратом Луцька у Польському комунальному банку через посередництво Міністерства громадських робіт під заставу належного місту маєтку Бівуаки було взято кредит в сумі 4 млн. марок польських на консервацію замку Любарта. Наступного року, в зв'язку з необхідністю покриття Стирової вежі, асигнування кредиту збільшується з 7 до 9 млн марок⁶⁷.

Однак, місту не під силу було досягнути власним коштом забезпечити виконання всіх запланованих консерваційних робіт. Замок Любарта, як власність міста, в 1924 році вноситься до списку архітектурних пам'ятників, а трохи пізніше до 8 визначних пам'яток історії та мистецтва і, все ж таки, включається до інвентаря пам'яток відділу мистецтва і культури. Його спеціалісти не тільки давали дозволи й контролювали виконання

⁶⁶ Державний архів Волинської області Ф. 158, оп.1, спр.49 арк.129.

⁶⁷ Троневиц П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003 С.164.

консерваційних робіт, а й самі чи спільно з членами Товариства опіки над пам'ятниками минувшини виконували обмірні креслення й фотофіксацію.

Консерваційні роботи в Замку підпорядковувались Люблінському консерваторському округу під безпосереднім керівництвом архітектора Ю.Сенницького - Вигляд від Стиру, перша чверть ХХ ст. консерватора воєводства Люблінського, Поліського й Волинського. На початку 1927 року ним з воєводських коштів було виділено тисячу злотих і поставлено вимогу про виділення аналогічних сум Дирекцією громадських робіт та президентом міста Луцька для ремонту В'їздової башти. Як засвідчив пізніший звіт відділу мистецтва й культури на кінець 1928 року, сильно знищену В'їздову башту яка загрожувала падінням, було зміцнено від фундаментів, знято весь пошкоджений її кут і змуровано його цеглою жовтого кольору. Після цього нагромаджувались матеріали і кошти для майбутніх ремонтних робіт⁶⁸.

Наприкінці 20-х років до справи збереження Любартового замку активно долучається Волинське краєзнавче товариство опіки над пам'ятниками старовини – регіональне відділення Польського краєзнавчого товариства (РТК). Зокрема, воно висунуло перед міською владою вимоги про винесення за межі Замку пожежної команди, школи, стаєнь, господарських будівель; пропонувало оголосити його територію заповідною, а в звільнених приміщеннях відкрити музеї⁶⁹. Одержавши в 1930 році в своє розпорядження звільнений школою будинок колишньої повітової канцелярії, товариство відкриває в ньому Волинський природничо-краєзнавчий музей. Функціонування краєзнавчого товариства і музею сприяли науковим дослідженням Луцького замку. В 1933-35 роках одночасно з консерваційними роботами проводились археологічні дослідження князівського палацу й церкви Івана Богослова. Археологічні знахідки – монети, кахлі, люльки та дахівки – поповнили музейну експозицію. Одним з експонатів став макет Верхнього й Окольного замків з середньовічною

⁶⁸ Троневиц П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003 С.165.

⁶⁹ Suczynski M. O konserwacje zamku Lubarta. Ziemia Wolynska. Lublin [б. в.]. 1938 С.11.

забудовою - перша спроба його реконструкції. В цей же час консерваторами було підмуровано фундаменти Владичої вежі, виконано нові залізобетонні перекриття двох нижніх ярусів В'їздної і розпочато ремонт склепіння Стирової башти⁷⁰.

В 1935 році вище назване товариство реорганізовується в самостійне Волинське товариство приятелів наук і продовжує далі опікуватись музеєм та бібліотекою. Відділ рукописів бібліотеки поповнюється архівами музею князів Острозьких, а також міст Дубна та Ковеля. Члени новоорганізованого товариства друкували свої науково-дослідні статті про Луцьк і Замок в краєзнавчих виданнях та в пресі. Саме тоді популярною в краєзнавчій літературі стає думка професора Монреальського університету В.Колдуелла, який відвідав Луцьк, що якби такий Замок був в Америці, то його тримали б там під скляним ковпаком⁷¹.

З середини 30 – х років на посаду консерватора Волинського воєводства з осідлістю в місті Луцьку призначається Збігнев Ревський. За його ініціативою до рятування Замку в 1938 році був запрошений видний знавець польських фортифікацій Ян Захватович, який підготував проект реконструкції і кошторис робіт. На пропозицію Захватовича були проведені археологічні дослідження біля В'їздової башти, під час яких поряд з глибиною залягання фундаментів було виявлено вал і сліди дерев'яних укріплень ранньосередньовічного городища, яке передувало Замку. Повідомляючи про ці відкриття, археолог і музейний хранитель Ян Фітцке також подає інформацію про тогочасний стан Замку. Проблема його реставрації з огляду на нестачу потрібних коштів стояла ще досить гостро. Потріскані стіни, ослаблені тут і там фундаменти загрожували обвалом. В замковому дворі продовжували знаходитись гаражі міської пожежної охорони, що негативно впливало на збереження його мурів. Таким чином, попри значні успіхи консервації Любартового замку в Луцьку впродовж

⁷⁰ Маслов К. Архітектура старого Луцька. Львів [б. в.]. 1939 С.12.

⁷¹ Suczynski M. O konserwacje zamku Lubarta. Ziemia Wolynska. Lublin [б. в.]. 1938 С.11.

1921-1939 років, ці роботи носили рятувальний характер і вимагали продовження, однак їх виконання було перервано початком Другої світової війни⁷².

3.2 Археологічні розвідки та реставрація Луцького замку у II половині XX століття

По закінченні Другої світової війни, яка завдала величезних втрат народному господарству Радянської України, ні держава, ні відповідні місцеві установи нескоро розпочали клопотання довкола стану історичних і архітектурних пам'яток. Проведені поляками перед війною рятівні консерваційні роботи, хоч і були малопомітними зовні, бо торкались переважно конструктивного зміцнення споруди, проте дозволили вивітrenom мурам Луцького замку безпечно простояти чверть століття під неблаготворними впливами волинської стихії, аж поки питання про його збереження знову не постало на чергу дня. Щоправда, збір наукової інформації у вигляді історичних довідок про місцеві пам'ятники за авторством архітектора Ю.Бородіна відбувався в Луцьку ще в 1949 році.

Протягом 1952-1953 років Волинським Облпроектom виконуються обмірні креслення і проект консервації Луцького замку, який однак, не було реалізовано⁷³. В середині 50-х років в штаті обласного відділу у справах архітектури існувала посада адміністратора пам'ятників архітектури, і, як свідчать документи, замок Любарта вважався в цей час архітектурним пам'ятником⁷⁴. Дещо пізніше зустрічаємо Верхній замок і стіни Окольного замку в списку історичних пам'ятників, складеному Волинським краєзнавчим з музеєм.

⁷² Троневи́ч П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003 С.166.

⁷³ Архів Луцького державного історико-культурного заповідника №15. арк.14.

⁷⁴ Архів Луцького державного історико-культурного заповідника, № 5.3. арк.6.

Лише на початку 60-х років виявились в Луцьку перші практичні результати наукового підходу до пам'ятників архітектури. Вони пов'язані з відновленням первинного вигляду будинку повітової канцелярії шляхом реалізації проекту молодого київського архітектора О.Годованюк. Причому цей проект був підготовлений спеціалістами республіканських спеціальних науковореставраційних майстерень на противагу розробленому в 1955 році луцьким архітектором В.Касьяновим проекту фактично капітального ремонту будинку, який мав остаточно зіпсувати його історичний архітектурний образ. Одночасно з реставрацією шляхетського будинку на зовнішніх фундаментах замково-палацових мурів було збудовано двохметрової висоти стіну між ним та В'їздовою баштою, чим, нарешті, відновлено замкнутість території дитинця, що планували зробити у свій час ще поляки. Постановою Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 року за №970 Замок в місті Луцьку було затверджено у списку пам'ятників архітектури, що перебувають під охороною держави⁷⁵.

На той час експлуатація замкових башт, будинків і споруд суперечили його охоронному статусу. Розташування на території Замку автоколони та вінчання Владичої башти телевізійним ретранслятором, на місці колишньої пожежної каланчі, були красномовним тому підтвердженням.

На виконання вищезгаданої урядової постанови, наприкінці 1963 року Держбудом УРСР перед спеціалістами науково-реставраційних майстерень ставиться планове завдання на складання проекту консервації і часткової реставрації пам'ятника архітектури XIV-XVIII ст. Замку в місті Луцьку.⁷⁶ Попередній нереалізований проект місцевих архітекторів при цьому вважався застарілим, хоч окремі його матеріали пропонувались до використання. Згідно з плановими завданнями новий проект мав передбачити такі ремонтно реставраційні заходи, здійснення яких забезпечило б тривале збереження пам'ятника від подальших руйнувань.

⁷⁵ Законодавство про пам'ятники історії та культури. Київ [б. в.]. 1970. С.246-252.

⁷⁶ Архів Луцького державного історико-культурного заповідника, № 1.5 арк.3-5.

Разом з тим наголошувалось на необхідності майбутнього використання замкових приміщень під музейні установи. Для складення проекту пропонувалось проведення додаткових архітектурно–архівних досліджень Замку. Серед ремонтно-консерваційних робіт планувалось:

- а) укріплення й озеленення валів;
- б) благоустрій замкової території;
- в) консервація й часткова реставрація стін та башт⁷⁷.

Підготовлений в липні 1964 року проект під керівництвом головного архітектора М.Говденко складався з трьох томів: пояснювальної записки, зведеного кошторису і обмірних креслень. Обсяги консерваційно-реставраційних робіт в проекті виявились навіть більшими, ніж передбачалось плановим завданням, що 7 було результатом поглиблених наукових досліджень Замку. Подібне збільшення їх об'ємів, особливо в напрямку реставрації, спостерігалось і пізніше. З того часу і до кінця 70-х років по мірі виділення державою коштів проводились науково-дослідні, проектні і на їх основі натурні реставраційні роботи, в яких брали участь великі колективи архітекторів, техніків, робітників — реставраторів Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління і його Волинської дільниці⁷⁸.

Протягом півтора десятиріччя консерваційно-реставраційної практики Луцький замок докорінно змінив свій вигляд. В реставрованих баштах було відновлено втрачені між'ярусні перекриття, кам'яні наличники вікон, дахи, ренесансні аттики. Виготовлено і встановлено віконні й дверні заповнення, проведений ремонт втраченої кладки й гвинтових сходів, реконструйовано інтер'єри. Замкові мури, зміцнені при фундаментах, були докладені і в зруйнованих верхніх частинах, після чого на них відновили дерев'яні бойові галереї - конструкції на зразок колишніх обланків. Здійснено ін'єкцію

⁷⁷ Троневи́ч П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003 С.170.

⁷⁸ Відновлений образ Замку. URL: <https://skol.if.ua/2013/06/vidnovlenij-obraz-zamku/> (Дата доступу: 20.06.2024).

цементним розчином всіх тріщин в мурах і баштах. По периметру стін влаштовано внутрішню і зовнішню відмостку, а на їх зломах відновлені виносні бійниці-мушарабі. Реконструкція всіх архітектурних деталей екстер'єру й інтер'єрів Луцького замку здійснювалась за проектами М.Говденко, підготовленими на основі копіткого вивчення документальних свідчень і натурних обстежень їх архітектурних 8 залишків чи слідів. Очевидно, це були найбільш масштабні реставраційні роботи за останні два століття, тобто з часу оновлення луцьких фортифікацій наприкінці 60-х років XVII ст. губернатором паном Горайном, тому з цілковитою впевненістю їх можна назвати сьомим будівельним періодом Луцького замку⁷⁹.

Відновлений образ Замку прикрасив і оживив околицю старого Луцька, став привабливим об'єктом для численних екскурсантів й туристів. Проте на початку 80-х років, в апогеї періоду загальнодержавного застою, спостерігається значне уповільнення консерваційно-реставраційних робіт на їх завершальному етапі. Залишався невиконаним в натурі розроблений в 1981 році проект благоустрою, яким передбачалась реставрація зовнішнього обвалування Замку з озелененням і заповненням каверн, вирішення горизонтального та вертикального планування внутрішньої території, влаштування доріжок і оглядових майданчиків для екскурсантів та інше⁸⁰.

На середину 80-х років через недогляд, відсутність охорони і дію природних факторів прийшли в непридатний стан або ж були зруйновані зловмисниками окремі відреставровані елементи дерев'яних конструкцій стін, інтер'єрів башт, віконних і дверних заповнень. Здавалось, ще десяток років, і Луцька твердиня знову почне перетворюватись в руїну. На щастя, цього не сталося, бо на шляху руйнації стала дирекція проголошеного весною 1985 року Державного історико-культурного заповідника, першочерговим об'єктом уваги якої і став Луцький замок.

⁷⁹ Архів Луцького державного історико-культурного заповідника № 2.2 арк.1.

⁸⁰ Архів Луцького державного історико-культурного заповідника № 1.1 арк.4.

РОЗДІЛ 4. ЛУЦЬКИЙ ЗАМОК ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ : ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ЯК ІСТОРИЧНОГО ОБ'ЄКТА

Лучеськ – город посеред лугу – столиця древньої Волині й найдавніше місто у цьому краю лісів та озер. Таємниці сивого минулого міста оповиті багатьма легендами. Одна з них, записана в 1830-ті роки у місцевих істориків-краєзнавців письменником Юзефом Ігнаци Крашевським та поширена Адамом Войнічем та Мечиславом Орловичем на початку ХХ ст., розповідає, що Лучеськ було засновано князем дулібів Лукою одночасно з Києвом та названо на честь засновника. Історію розбудови міста польський історик ХV ст. Ян Длугош пов'язував із діяльністю київського князя Володимира Великого⁸¹.

За часів Київської Русі Лучеськ був центром князівства, головним містом Східної Волині. На відміну від багатьох давньоруських міст, які зі зміною політичної ситуації внаслідок Батієвого нашестя занепали чи перетворились у села, Лучеськ продовжував розвиватись як велике місто, важливий економічний та культурний центр українських земель. Сучасний Луцьк - середньовічний Лучеськ - належить до найвизначніших стародавніх міст України, чия минувшина червоною ниткою пронизала історію країни. Тому проблеми дослідження історії Лучеська тісно переплелись із загальним станом вивчення міст в Україні.

Старий Лучеськ є цікавою пам'яткою містобудування, адже належить до рідкісного острівного типу міст, який з боків омивався водами річки Стир та її притокою Глушець. Сама ж територія острову складалась з трьох пагорбів різної висоти. І на найвищому, східному пагорбі побудовано княжий дитинець з дерев'яним частоколом та найжаченими вежами. - прообраз Верхнього замку, територію на які ми з вами зараз стоїмо. Первісне

⁸¹ Терський С. Лучеськ Х-ХV ст. Львів 2006. С. 5.

укріплення знаходилось поряд із давнім поселенням, яке з часом перетворилось на Окольне місто.

Сприятливі природні умови - навкруги вода та болотиста заплава, утруднювали кругову облогу міста. Пощастило місту також із географічним положенням – воно знаходилось у центрі давніх торгових шляхів («із варягів у греки», проходили торговельні шляхи із країн Західної Європи та Прибалтики).

Перші сліди життєдіяльності людини в межах старої частини Луцька відносяться до часів неоліту. У 1984-1985 роках при спорудженні штучної водойми в заплаві Стиру було виявлено велике поселення III тис. до н.е. В його ареалі дослідники зібрали кілька тисяч знахідок - фрагментів різноманітного посуду та знаряддя праці з кременю. Значно дрібніші, периферійні поселення існували на кількох підвищеннях заплави наближених до замкових пагорбів і на самих пагорбах, що підтверджується знахідками кремневого інвентаря й кераміки .

Проте слідів постійного проживання людини раніших від X ст. на терені Замку не виявлено. Тому питання про його заселення в передісторичну добу залишається відкритим. Правда, під час археологічних розкопок трапляються знахідки епохи бронзи і періоду ранніх слов'ян VII-IX ст.

Поселення X ст., досліджене археологами близько Стирової і Владичої башт, дає підставу говорити про освоєння замкового пагорбу задовго до виникнення тут укріплень. Основною його ознакою були дещо заглиблені в материковий ґрунт будівлі. В більшості напівземлянок розміщувались глиняно-кам'яні печі. Одна з будівель виявилась майстернею ювеліра,- в ній знайдено різьблену формочку для виливання прикрас, тиглі та залишки шлаку.

Наприкінці X ст. рівномірний плин життя на замковому острові різко порушується. Достеменно невідомо, які причини спонукали до цього. Вірогідною можна вважати думку П.Толочка, що Луцьк, як племінний центр,

спіткала доля міста Волиня. Так чи інакше, але в зв'язку з військово-політичними колізіями старе поселення припиняє існування, а на його місці насипається і згодом нарощується оборонний глиняно-піщаний вал, який став початком нового укріпленого поселення, або гроду.

Основою історичних знань про середньовічний Лучеськ слугують насамперед писемні пам'ятки наративного характеру. Руські літописи та меншою мірою польські хроніки доволі детально повідомляють про політичні події, пов'язані з Лучеськом протягом 1085 – 1288 років: зміну князів на волинських “столах”, перебіг міжусобних війн. Проте в цих літописах фактично відсутні будь-які дані щодо топографії міста та його матеріальної культури⁸².

Тільки в Іпатіївському літописі Лучеськ згадано більше тридцяти разів упродовж 1085 - 1288 роуів, й за кількістю згадок він займає одне з перших місць серед міст Волині. Лучеськ був добре знаний польським літописцям. Повідомлення про місто є у творах хроністів XV-XVI ст. Яна Длугоша, Матвія Стрийковського та багатьох інших.

В XII ст. Луцький грод розбудовується потужними дерев'яними укріпленнями, залишки яких, у вигляді шару перепаленого дерева, знайдені археологами на різних відтинках валу. Поява цих укріплень співпадає в часі з боротьбою нащадків Мономаха за великокнязівський київський стіл, у вихорі якої опинився і Луцьк. Цього разу у боротьбі за Київ зіткнулися волинський князь Ізяслав Мстиславич та суздальський Юрій Володимирович (Довгорукий). Напрвесні 1150 року луцький грод витримує шеститижневу облогу полків Юрія Довгорукого. Під час оборони Луцька, яку очолював брат і намісник волинського князя Володимир, ледве не загинув син засновника Москви молодий князь Андрій Юрієвич (Боголюбський).

У XII ст. місто стає стольним градом удільного Луцького князівства. Оборона міста на той час була однією з найпотужніших в Європі – вдало

⁸² Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів 2006. С. 8.

поєднано рукотворні вали та частоколи із багnistими болотами та глибокою рікою. Дитинець витримував тривалі і важкі облоги.

На території Луцького замку поряд з вищими місцевими органами світської влади з давніх часів мала свою резиденцію і духовна влада. Ще всередині дерев'яного городу було зведено церкву Івана Богослова, яка в XIII ст. вже називалась соборною і вважалась святинєю православного населення Волині. Храм був усипальницею верховних правителів удільного Луцького князівства, а згодом і всієї волинської землі⁸³.

Сучасними археологічними розкопками розкрито муровану князівську гробницю домонгольського періоду, яка, за дослідженнями Б. Сайчука, належала Ізяславу Інгваровичу. Висновок зроблено за ознакою наконечника татарської стріли, що застряг під скроневою кісткою черепа з гробниці. Ізяслав же загинув в 1223 році на річці Калці, рятуючись втечею до Дніпра, і у випадку смерті чи тяжкого поранення мусив бути доставлений до Луцька своїм дядьком Мстиславом Німим. Як свідчать документи й останні дослідження, некрополь вищих світських і духовних осіб розміщувався в межах церкви й каплички що примикала до неї, а також зовні - впритул до їх апсид.

Більш широкий терен поміж двором владики, церквою та Стировою баштою займав цвинтар соборних священнослужителів і прихожан.

Церква володіла значною частиною замкової території, право власності на яку неодноразово підтверджувалось князівськими грамотами. Ця територія під назвою плац владичим зберігалась за нею і в XVI ст. Соборна замкова церква була також головною в Луцько-Острозькій єпископи та іменувалась в документах «столечной Луцком»⁸⁴.

Храм був досить відомим і в навколишньому світі. Воскресенський літопис в списку визначних міст Русі не забуває відмітити церкву святого Івана в Лучеську Великому на Стиру, а московські митрополити висвячують

⁸³ Духовна столиця волинян. URL: <https://skol.if.ua/2013/05/duxovna-stolicya-volinyan/> (Дата доступу: 02.08.2024).

тут єпископів на інші єпархії. Та й вселенські патріархи, прямуючи до Москви, не обминали Волині. Титул луцького владика - екзарх патріарший Південно-Західної Русі - надав одному з його носіїв - К.Терлецькому можливість відіграти провідну роль в підготовці та втіленні церковної унії 1596 року⁸⁵.

Найбагатша на Україні Луцька єпископів, володіючи багатими маєтками, дворами і грунтами з осідлими на них людьми, теж була великим феодалом. В Луцькому і Володимирському повітах їй належало 4 містечка, 34 села і два добре озброєні замки, по відношенню до яких соборна замкова церква та й, власне, сам Замок, були не лише духовною, а й адміністративно-судовою столицею. Тому не дивно, що разом з собором Луцький замок називається в той час столицею луцької єпископи.

За рахунок певних доходів з феодалських володінь владика ремонтував та озброював одну з веж Луцького замку, яка отримала назву Владичої, а також брав участь в утриманні укріплень Окольного замку, на терені якого здавна діяли чотири православні храми: святих Дмитра, Петра, Якова, Катерини.

Після Люблінської унії 1569 року церква стала предметом боротьби між православними і уніатами, зазнавала грабежів і починає руйнуватись. На початку XVIII століття перейшла до уніатів, але вже була дуже поруйнована.

Тому у XVIII ст. церкву розібрали. Розібрали її по двох причинах. По перше на момент розборки церква опинилася нижче рівня землі. Через вікна з ґрунту вже затікала дощова вода. На той час церква вже була в аварійному стані, грубо кажучи розвалювалась. Тому Сильвестр Рудницький, єпископ Луцький і острозький греко-католицький приймає рішення розібрати аварійну церкву, а на її місці побудувати новий храм. Вдвічі більший. Але так і не побудував, бо помер і припинилось будівництво. Хоча стіни на той час вже було піднято на 3 метри. Від тої недобудованої церкви залишилася

⁸⁵ Грушевський М. Історія України-Руси, т.V Львів: Наукова Думка 1905. С.567.

крипта (підвал). Деякі люди, що далекі від археології кажуть, що церква вросла в землю на 3 метра, хоча насправді це земля піднялася. Віками нашаровувалась. Біля церкви були поховання князів, членів їхніх родин, багатих лучан, єпископів. Ці поховання у XVIII ст. були перенесені в одну братську могилу біля стіни замку. А зараз вони зберігаються в розкопах церкви.

5 вересня 1781 року Луцьк сколихнула велика пожежа. У Верхньому замку згоріли до тла всі споруди єпископської резиденції разом з риштуванням новозбудованого храму. Розібрання собору Івана Богослова, в якому ще донедавна зберігались земські та каптурові актові книги, й знищення пожежею владичого двору, в минулому резиденції земських судів, спричинило перенесення цих функцій до будинку повітової канцелярії, що підвищувало роль гродського суду як адміністративно-судової установи⁸⁶.

Період піднесення і розквіту Луцька припав на 2-гу половину XIII ст., коли в Луцькому князівстві правив Мстислав, син Данила Романовича – князя волинського і пізніше галицького. Деякі дослідники вважають, що саме за Мстислава почалося спорудження кам'яного оборонного дитинця. Цього вимагали зміни в тогочасній військовій справі, адже тоді з'явилися металеві машини, які кам'яними ядрами руйнували дерев'яні стіни.

В 1259 році Лучеськ витримує облогу хана Куремси, а за два роки після цього, 1261 році, за наказом ханського воєводи Бурундая місто повністю позбувається своїх укріплень, задля збереження миру.

І вже в середині XIV ст. Волинь потрапляє під владу Великого Князівства Литовського. 1340 року син Великого князя литовського Гедиміна – Любарт бере шлюб із волинською княжною Агрипіною, дочкою Великого князя Галицько-Волинського Андрія II Юрійовича. Князь почав розбудову Верхнього і Окольного замків Луцька, щоб у небезпечну хвилину

⁸⁶ Духовна столиця волинян. URL: <https://skol.if.ua/2013/05/duxovna-stolicya-volinyan/> (Дата доступу: 02.08.2024).

можна було протистояти кримським татарам і польським феодалам. Він починає поступово перебудовувати дерев'яно-земляний замок на кам'яний. (

Сучасні архітектори-дослідники фортифікацій Луцького замку дійшли до висновку, що Замок будувався поступово, шляхом заміни дерев'яних укріплень цегляними. Аналіз результатів архітектурних обстежень в поєднанні з наслідками архітектурно-археологічних досліджень, висновками геологічних пошуків та окремих наукових публікацій дозволяють відтворити послідовність етапів спорудження мурованого Луцького замку та зробити спробу визначення їх авторів.

Основними результатами будівництва стали розміщення на розширеній території гроду споруд князівського двору палацу, службових й господарчих будівель та заміна частини дерев'яних укріплень дитинця цегляними. Князь Любарт не встиг довершити будівництво Стирової башти, вивівши над її цоколем лише один ярус в рівень з оборонними мурами. Що ж до В'їзної вежі, то він встиг побудувати лише два яруси.

Після смерті Любарта, його племінник великий князь литовський Вітовт перетворює Луцьк на другу столицю Князівства Литовського (після Вільно), а Луцький замок – на неофіційну південну резиденцію. За його правління місто перетворюється на політичний, культурний та економічний центр Волині. А вже у січні 1429 року у Луцькому замку відбувається з'їзд європейських монархів, де вирішувались політичні питання, в першу чергу створити лінію оборони проти турків і татар, об'єднати західну і східну вітку християнства, коронація Вітовта, яка так і не відбулась. Коронацію зірвали поляки які не хотіли бачити Литву самостійною.

Архітектурними обстеженнями замкових мурів поза межами двох будівельних періодів Любарта, що в час Вітовта залишались дерев'яними, зафіксовано третій будівельний період Луцького замку, який мав чотири етапи. Під час трьох перших етапів послідовно замінювались мурами дві ділянки східної і одна північної стіни, і лише на четвертому в найвищій точці дитинця було збудовано Владичу башту з невеликими пряслами мурів, що

повністю замкнуло замковий терен в цегляне кільце реконструкції. Послідовність етапів визначена за характером зв'язки мурів на стиках і не залишає ніяких сумнівів.

Після смерті Вітовта луцьким князівством став правити великий князь литовський Свидригайло (конфліктний, войовничий, 64 військові кампанії). (Луцька війна, через рік після смерті Вітовта) Влітку 1431 року польсько-шляхетське військо на чолі з королем Ягайлом вторглося на Волинь і біля Стиру виграло бій з військом Свидригайла. Численні польські загони підійшли до Луцька, місто було спалене, почалась облога замку, що тривала понад місяць. Захищав його чотиритисячний загін луцького воєводи Юрші. Польським військам не вдалось взяти замок, і 31 серпня було підписано перемир'я.

А вже наступного року Свидригайло втрачає великокнязівський стіл і стає останнім самостійним князем Волині. За 20 років князювання він багато робить для розбудови замку, і саме тому в інвентарі 1545 року його ім'я стоїть поруч з іменем Любарта як будівничого цієї твердині.

На час входження Луцька до володінь князя Свидригайла тутешній Вишній замок по трьох будівельних періодах був повністю цегляним, за винятком того, що башта над Стиром, закладена Любартом, так і залишилась мурованою лише врівень зі стінами. Про це свідчить відмінний стандарт цегли, вище цього рівня, відсутність «фірмових знаків» Любартових майстрів та намагання класти цеглу у відповідному шахматному чергуванні її оплавлених сторін, що створювало подібність орнаменту. Замкові мури завершувались зубцями-мерлонами з щілевидними бійницями під металеву зброю. Однак, луцька війна 1431 року з першим масовим застосуванням вогнепальної зброї мусила показати непристосованість подібних бійниць для громіздких замкових рушниць-гаківниць. Вірогідно, що саме з цих причин стіни були дещо нарощені, в замуrowаних проміжках між зубцями вище рівня старих бійниць було влаштовано додатковий ряд арковидних бійниць під вогнепальну зброю. Для зручності користування новими бійницями

збудовано додатковий ярус дерев'яних галерей-обланків. Одночасно з цією модернізацією замкових стін було піднято до висоти В'їздової і Владичої мури Стирової башти і, подібно до них, також завершено шатровим дахом з підсябиттям. Характеристики цегли названого будівельного періоду, хоча і дуже близької до матеріалу Владичої башти, все ж наштовхують на думку, що Свидригайло, як і Любарт, користувався послугами волинських майстрів, що досягли вже значно вищого фахового рівня.

Подібний архітектурний образ Луцький замок, згідно з інвентарними описами, зберігав протягом понад двох століть - від середини XV до другої половини XVII ст.

Наприкінці правління подарував Луцьку магдебурзьке право в 1432 році, бо не було нащадків щоб передати їм владу, і таким чином хотів створити автономію. Після смерті Свидригайла князь Олександр підтвердив це право міста в 1497 році.

По смерті Свидригайла замок залишається адміністративно-політичним, судовим та духовим центром Волині.

Біля В'їздної вежі можна побачити частину фундаментів колишнього княжого палацу XIV ст., збудованого ще Любартом. Саме в ньому і проходив з'їзд європейських монархів в 1429 році. Палац мав два поверхи, на кожному з них – по чотири зали. Одна частина палацу мала адміністративне призначення, інша була житловою. Своєю північною стіною палац примикав до В'їзної башти. На другому поверсі був окремий хід у башту. У палаці доживав свої останні дні князь Свидригайло. На іншій частині фундаментів 1789 року Юзеф Чарторийський звів будинок для повітового уряду (зараз тут знаходиться художня галерея).

Протягом XVI-XVII ст. Луцький замок витримує загалом 26 нападів татар і зазнає великих руйнувань. На його території проходять сейми волинської шляхти, громадські та земські суди. 1810 – повітова скарбниця, перший банк Волині (з колонами).

Луцький Верхній замок протягом багатьох століть був неприступною фортецею, навіть після того як використання пороху набуло широкого застосування. У XVIII ст. змінюється статус міста – воно перестає бути прикордонним і замок поступово втрачає своє оборонне значення та починає занепадати.

Після польських повстань в 1830-1831 років політична лінія царського уряду щодо приєднаних під час розподілу Польщі земель поступово змінюється в напрямку уніфікації місцевих органів суду й управління з єдиною загальноросійською системою та релігійною орієнтацією на православ'я. Ще деякий час продовжували діяти шляхетські суди, спираючись на нормативи Литовського статуту. Зокрема, 1837 року Сенат рекомендував луцькій судовій палаті, по справі шляхтича Трушковського, посилатись на 44 артикул IV розділу Статуту. Проте доля традиційних для Волині судів вже була вирішена на користь повітових судів імперії.

Офіційна заміна сталась в 1840 році, а роком раніше було ліквідовано уніатську церкву на Волині шляхом приєднання її до православної. Таким чином, Луцький замок остаточно позбувся адміністративних, судових і релігійних функцій, які він більшою чи меншою мірою виконував протягом віків. Як свідчать документи, в 1842 році місто вже вважало себе власником Замку. Зміни, що відбулися на 1845 рік, зафіксовані на плані і в малюнках полковника Корніловича. Мурований замковий будинок вже має іншого власника - державний повітовий суд з архівом; колишній будинок коморника Лінкевича служить квартирою начальнику інвалідної команди; стіни так і не збудованої кафедри ще в 1840 році розібрали на будівельний матеріал. Поблизу Стирової вежі для потреб повітового суду було збудовано одноповерховий будинок в'язниці. Із попередніх споруд на замковому терені продовжували залишатися повітова скарбниця та сараї. Зупинилось восьмивікове функціонування Луцького гроду, в тому числі й п'ятисотлітнє життя Любартового замку. Впродовж цього періоду в укріпленому дитинці міста зосереджувались органи адміністративно-господарського,

воєннополітичного, судового й духовного управління Луцьким уділом, ВолодимироГалицькою Руссю, Волинською землею, Луцьким повітом, Волинським воєводством та Луцькою єпископією і біскупством. Грізні колись мури, за якими знаходили захист й оборонялись шляхта та міщани, поступово перетворювались в живописні руїни, а замковий терен став звичайною міською територією.

В 1855 році відомий археолог професор Київського університету М. Іванішев на кошти археографічної комісії провів перші археологічні дослідження в Луцькому замку з метою виявлення поховання давньоруських князів на погості соборної церкви Івана Богослова. Проте йому вдалось відкрити лише крипту новозакладеного в 1776 році храму, що встановив під час розкопок наступного року завідуючий музеєм мистецтв і старовини цього ж університету Я. Волошинський.

Великої втрати зазнав у 80х роках XVIII ст., коли луцький староста Юзеф Чарторийський розпорядився розібрати частину південної стіни при в'їзній вежі, щоб не заступала побудованому ним на місці княжого палацу одноповерхового будинку для міського суду і актових книг (тепер у ньому художня галерея) . Але найбільша небезпека загрожувала замку 1863 року, коли за поданням губернатора в'їзна вежа була визнана аварійною. Її вже хотіли розібрати, але в останній момент прислали комісію, яка постановила, що вежа не являє ніякої небезпеки, а її ремонт не понесе великих витрат.

У 1887-1890 роках Луцька міська дума проводить частковий ремонт і консервацію замку.

В 1970-х роках реставровано вежі, відновлено бойові галереї на стінах замку. Після реставрації 70-х років і створення в 1985 році Державного історико-культурного заповідника замку повернуто його давній вигляд.

Прийняття 26 березня 1985 року постанови Ради Міністрів Української РСР «Про оголошення комплексу архітектурних пам'яток в місті Луцьку історико-культурним заповідником» було приурочене до святкування 900-річчя першої згадки про місто в Іпатіївському літописі. Влітку щойно

створена дирекція заповідника вже активно сприяла забезпеченню археологічних досліджень Волинського загону архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення інституту Археології АН СРСР під керівництвом професора М.Малевської. Російський археолог досліджувала відкриті архітектурні залишки соборної церкви Івана Богослова, князівського палацу та глибину залягання фундаментів і час спорудження самого Замку. Наступного року археологічні розкопки по дослідженню Луцького дитинця проводить місцевий археолог М.Кучінко. Пізніше на замовлення дирекції заповідника на замковому терені ведуться геологічні пошуки з метою виявлення потужності культурного шару, а також організовується власна археологічна експедиція, один із загонів якої під керівництвом львівського археолога С.Терського дослідив владичим дім, вал давньоруського дитинця та торгово-ремісниче поселення X ст.

У плані Верхній замок нагадує неправильний трикутник з криволінійно окресленими сторонами, які відповідають обрисам пагорба, що служить основою для цієї величної будови. На вершинах трикутника стоять три вежі: Візна (Ворітня), Владича, Стирова (вежа Свидригайла). Відстань між центрами 100 метрів. Сполучають вежі стіни висотою до 12 метрів, і завтовшки в нижній частині до трьох метрів, у верхній близько 80 см.

Стіни і вежі вимурувані кладкою готичного типу. Виходячи з форм цегли можна припустити, що вона виготовлялась на різних цегельнях, і доставлялася з них на будову. На побудову замку, за підрахунками дослідників пішло майже 4-5 мільйонів цеглин. Безумовно, для того часу це величезна кількість, тому й не дивно, що замок, який спочатку був дерев'яним, будувався поетапно. Заміна дерев'яних укріплень цегляними тривала десятиліттями. Давні майстри знали свої рецепти виготовлення розчину для зв'язування цегли, який після кладки настільки міцно скріплював її, що не були страшними ні гармати, ні природні умови. Тому й замок простояв більше шести віків.

Фундаменти замку викладені з каменю, стіни ззовні обмуровані цеглою, а всередині заповнені каменем, битою цеглою і залиті вапняним розчином. У верхній частині стін розміщені в два яруси бійниці, є помости та криті галереї, по яких можна пройти.

В'їзна вежа

Висота вежі 28 метрів. Історики вважають, що вежа споруджена за часів князя Любарта, як і княжий палац, який колись був біля неї. Матеріал – цегла. Техніка кладки в готичному стилі датована серединою XIV ст. За князя Любарта ця вежа була значно нижчою – 2 яруси. Вище підняли в XV-XVII ст. Будує палац – зберігся лише фундамент. Містив 4 кімнати і був двоповерховий.

Якщо з трьох інших сторін замок був захищений водами річок Стиру і Глушця, то в'їзд у фортецю захищав глибокий рів біля головної вежі. Через нього був перекинутий підйомний міст, що сполучав Верхній замок з Окольным. У Верхній замок можна було потрапити тільки через цей міст.

Спочатку міст був дерев'яним, а у 1790 році на місці дерев'яного мосту було збудовано кам'яний. Цей міст після багатьох ремонтів і перебудов зберігся до нашого часу.

Над теперішніми вхідними воротами видно колишні проїзд і прохід, які в давнину закривались підйомним мостом.

В проході під вежею з правого боку видно двері. За ними сходи, якими піднімалася сторожа по замку.

Головна вежа – п'ятиярусна споруда. У товщині південної стіни розміщені цегляні гвинтові сходи. (Коли будете підніматися на верх спробуйте порахувати сходинки) З другого ярусу південні сходи колись вели у князівський палац. Четвертий і п'ятий ярус побудовані пізніше, і завершуються вони ренесансним аттиком, який був розібраний у XIX ст., а після реставрації замку 1970-х років відновлений знову. Вежі повернуто вигляд який вона мала у XVIII столітті.

1 ярус (скульптури) – кімната передбачалась як малий арсенал. Зберігались невеликі запаси зброї. З XVI ст. архів земського суду та канцелярія. Виставка кованих скульптур Віктора Семенюка – мистецтво заради миру. Карти польсько-литовської доби репродукції XVIII-XVX ст.

2 ярус – кімната для відпочинку солдат під час нічної варті. Є точка опалення, від якої лишився тільки димохід. Щоб ви уявили яка це була піч – кімната біля нас це дровітня і за одну ніч вона спалювалась повністю. Лавки були дерев'яні, а не вмуровані, щоб можна було ближче розміститись до точки обігріву. Коли піднімались бачили двері – це вхід до князівського палацу, там була спальня самого князя. На той час він був таким же воїном, і міг прийти перевірити якість несення варті. Інші двері ведуть до потаємних сходів які сполучають 2 і 4 поверх. Потрібні також для того щоб швидше підняти більше людей до оборони замку. Вмуровані в стіну, і ворог не міг їх побачити. Портрет Вітовта, репродукція. Оригінал знаходиться в Краківській художній галереї, а це копія 1924 року. На стінах XVIII-XIX ст. репродукції картин. Також зараз ви можете бачити перед собою годинник, він колись стояв в закладі Брама. Коли заклад розбирали, цей годинник подарували сюди.

3 ярус вежі – кімната прибудована в XV ст. за правління Свидригайла. З XVI ст. архів. Виставка волинських старожитностей. Неоліт - дитяча іграшка, прясла, кремені (7000 років). Замки, ключі, XIV ст. На Волині закривати будинок на замок не було традицією, але росло місто- росла злочинність. Кінська збруя – велика підкова точно не кінська (на щастя). Бойова сокира, самурайський шолом XVII ст. Чорнильниці, підсвічники, ювелірні вироби (золоті кільця і перстень печатка). Польські, литовські монети низькоякісні. Вироби зі скла, аптечні пляшечки – дуте скло XVI ст. Люлька – паспорт хлопця. Посуд, кераміка місцевих жителів. Виделки зі срібла і мехіору. Кахлі завдяки пустоті в середині довго тримають тепло – батарея XVIII століття. Бездротова праска. Середина XIX-XX ст.

Сходи́нки різні – кожна різна. Права рука – меч впирається в стіну. Поверх XVII ст. Гарматна кімната, але гармат тут ніколи не було. Можна було стріляти з мушкетів, а більша зброя просто не влазить. Та і у військових діях цей поверх жодного разу не брав. Наш замок один з найкраще збережених в Україні. На 86 відсотків автентичний.

ВИСНОВКИ

Дослідження збереження історико-архітектурної спадщини Луцького замку виявляє значні зміни в його функціональному призначенні, архітектурній структурі та історичному контексті, що суттєво вплинули на процес збереження та реставрації цього об'єкта. Протягом цього періоду замок зазнав численних перетворень, які були зумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Особливо важливими стали зміни, які відбулися через військові конфлікти, політичні реорганізації, а також через зміну соціально-економічних умов.

У XVII ст. замок зазнав суттєвих руйнувань, що були спричинені як військовими нападами, так і природними катастрофами. Оборонні стіни та вежі замку, які раніше мали велике значення для його захисту, були пошкоджені або частково зруйновані. Внаслідок цього замок поступово втратив свою функцію як фортеця, а його роль змістилася до адміністративного і навіть культурного центру, що стало важливою віхою в історії його розвитку. Вже в середині XVIII ст. почалося перепрофілювання Луцького замку на резиденцію місцевих еліт, що позначилося на його внутрішньому плануванні та зовнішньому вигляді.

У XIX ст., після включення Волині до складу Російської імперії, замок перестав виконувати свої традиційні функції. І хоча замок залишався важливим історико-культурним об'єктом, він потрапив у стан занедбаності. Реставрація та збереження замку стали проблемою, яка виявилася особливо актуальною в умовах відсутності належного фінансування та стратегічного підходу до охорони пам'яток архітектури. Частина архітектурних елементів була втрачена через відсутність належної уваги та втручання, а деякі частини замку, які ще могли бути збережені, знаходились у стані руйнування.

Одним із найважливіших аспектів дослідження є вивчення тих проблем, з якими стикалися реставратори і архітектори на рубежі XIX-XX ст., коли замок перебував у занедбаному стані, а його реставрація стала

надзвичайно важким завданням через втрату значної частини архітектурної цілісності. Важливим стало те, що реставратори не могли повернути замку його первісний вигляд, оскільки численні перебудови змінили його структуру настільки, що відновлення початкових елементів стало неможливим без значних втрат. Замість того, щоб відновлювати замок до його первісного вигляду, важливим завданням стало збереження його культурної та історичної цінності в умовах нових реалій.

Збереження замку потребувало також врахування нових підходів до реставрації пам'яток культури, які розвивалися наприкінці XIX ст.. На цьому етапі з'явилися нові методи реставрації, засновані на застосуванні науково обґрунтованих технологій, таких як дослідження матеріалів, консервація, а також застосування більш дбайливих і делікатних методів реставрації, які дозволяють зберегти автентичність об'єкта. Однак відновлення окремих частин замку без достатнього фінансування та підтримки з боку держави та громади залишалося проблемним, що також ускладнювало процес збереження.

Загалом, на рубежі XVII-XX ст. Луцький замок пережив значні зміни, які мали не лише фізичні, але й культурні та соціальні наслідки. Проблеми реставрації замку на цьому етапі стали ще більш гострими через втрату його автентичності, а також через зміни в суспільних і політичних умовах. Зокрема, важливою є проблема балансу між збереженням автентичних елементів замку та адаптацією його до нових функціональних вимог, зокрема як культурного та туристичного об'єкта. Це питання залишається актуальним і в сучасних умовах, коли Луцький замок є важливою частиною національної культурної спадщини та важливим туристичним і науковим об'єктом.

Вивчення цього періоду дає нам важливі уроки для сучасних підходів до збереження культурної спадщини. Зокрема, це підкреслює необхідність розробки цілісної стратегії збереження, яка б враховувала історичні особливості розвитку замку, його архітектурні зміни, а також сучасні вимоги

до функціональності. У майбутньому важливо продовжувати розвиток реставраційних технологій і методів, що забезпечують збереження архітектурної автентичності, одночасно враховуючи нові функціональні потреби замку в сучасному суспільстві.

Таким чином, результатами дослідження є підтвердження того, що Луцький замок, незважаючи на численні зміни та руйнування, зберігає своє значення як частина національної історії та культури. Для його подальшого збереження необхідно впроваджувати комплексний підхід, що поєднує дослідження історії замку, сучасні реставраційні методи та увагу до його культурного значення в умовах сучасного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Архів Луцького державного історико-культурного заповідника, № 1.1
2. Архів Луцького державного історико-культурного заповідника, № 2.2
3. Архів Луцького державного історико-культурного заповідника, №15
4. Архів Луцького державного історико-культурного заповідника, № 1.5
5. Архів Луцького державного історико-культурного заповідника, № 5.3
6. Архів Луцького державного історико-культурного заповідника, №8,11
7. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів. *Регіональна історія України*. К.: Інститут історії НАН України, 2007. 267 с.
8. Верменич Я. Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень. *Регіональна історія України*. Київ: Інститут історії НАН України, 2008. 280 с.
9. Верменич Я. Роль історико-географічних досліджень у становленні регіоналістики. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ [б. в.]. 2006. 312 с.
10. Верменич Я. Історична складова регіональної науки: методологічний аспект. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ [б. в.]. 2003. 278 с.
11. Грушевський М. Історія України-Руси, т. V. Львів: Народна Думка. 1905. 647 с.
12. Державний архів Волинської області Ф.150, оп.1, спр.49.
13. Державний архів Волинської області Ф.158, оп.1, спр.49.

14. Закон України Про охорону культурної спадщини від 8 червня 2000 року, N 1805-III. 25 с.
15. Законодавство про пам'ятники історії та культури. Київ : Політична література України. 1970. 464 с.
16. Історія одного стародавнього волинського храму. Київська старовина. Київ [б. в.]. 1903. 204 с.
17. Історія Української РСР том 2 . Київ [б. в.]. 1979р. 372 с.
18. Карлова В. Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду Постсоціалістичних країн. *Збірник наукових праць*. 2008. Вип. 14/15 «Ефективність державного управління». 215 с.
19. Каткова Т. Поняття культурної спадщини за міжнародним та українським законодавством. *Право і безпека*. Том 5. Київ [б. в.]. 2005. 314 с.
20. Киридон А. «Історична пам'ять» у просторі політики пам'яті. *Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «трансформації історичної пам'яті»*. Вінниця, 2018. 328 с.
21. Колосок Б. Луцьк. Історико-архітектурний нарис. Київ[б. в.]. 1972. 194 с.
22. Колосок Б., Якубюк А. Луцький історико-культурний заповідник. Київ [б. в.]. 1987. 112 с.
23. Кот С. Про стан збереження культурної спадщини України: *Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. / НАН України, Інститут історії. Центр досліджень історико-культурної спадщини України*. Київ. 2018. 217 с.
24. Кривицька Л. Управління місцевою культурною спадщиною в Україні: огляд державної політики, джерел та моделей фінансування. Львів: Лабораторія міського простору. 2019. 207 с.

25. Лебедєв М., Козак В. Луцьку 900 років. Київ [б. в.]. 1985. 341 с.
26. Маслов Л. Архітектура старого Луцька. Львів [б. в.]. 1939. 310 с.
27. Мещеряков В. *Механізми державного регулювання у сфері охорони історико-культурної спадщини та пам'яток архітектури в регіонах: автореф. дис. канд. н. держ. уп.: 25. 00. 02 / НАДУ. Київ, 2016. 346 с.*
28. Михайлюк О., Кичій І. Історія Луцька. Львів [б. в.]. 1991. 365 с.
29. Набок С. Політика пам'яті в сучасній Україні: проблеми формування та контраверсійність наслідків. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / гол. Ред.кол. О. Рафальський. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 368 с.*
30. Нінічук А. Відгомін Великої війни на сучасній історичній пам'яті українського та польського суспільств. *Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації : Збірник тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1 – 2 листопада 2018 р.). Чернівці: Технодрук. 2018. 295 с.*
31. Нінічук А. Концепт історичної пам'яті, як чинник ускладнення українсько-польських взаємин. *VI Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша. Збірник наукових праць за заг.ред. В.І. Бортнікова, Я.Б. Яроша. Луцьк: Вежа, 2017. 315 с.*
32. Нінічук А. Медійний аспект українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті. *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ. 2019. Випуск 143. 328 с.*
33. Нінічук А. Польсько-українське партнерство: випробування історією. *XI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 100-річчю української національної революції. Тези доповідей, Чернівці, 20 – 21 жовтня 2017 р. Чернівці: Технодрук, 2017. 283 с.*
34. Нінічук А. Фільм В.Смажовського «Волинь», як травматична історична пам'ять українців та поляків щодо Волинської трагедії. *Науковий*

вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки. № 7. Луцьк, 2019. 380 с.

35. Нінічук А. Формування державної політики пам'яті в Україні 1991 – 2018 рр. *Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса 12–13 квітня 2019 р.)* Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2019. 267 с.

36. Поливач К. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / наук.ред. Руденко Л. Г. Київ: Інститут географії НАН України, 2012. 315 с.

37. Стрільчук Л. Складні питання історичної пам'яті у парадигмі діалогічності культур. Монографія. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. 419 с.

38. Стрільчук Л. Війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах: відгомін минулого чи політизація історичної пам'яті? *Військово-науковий вісник*. Випуск 32. Львів: НАСВ, 2019. 374 с.

39. Стрільчук Л. Еволюція політики пам'яті в сучасній Україні: пострадянські наративи та національна політика пам'яті (на прикладі державних свят). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 29. 2023. 301 с.

40. Стрільчук Л. Історична пам'ять українців та поляків: пошук шляхів примирення чи привід до конфлікту? *Трансформації історичної пам'яті. Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «трансформації історичної пам'яті»*. Вінниця, 2018. 273 с.

41. Стрільчук Л. Контраверсійність політики пам'яті у сучасній Україні: проблеми подолання пострадянських наративів. *Public history: selected issues: Collective monograph*. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2024. 215 с.

42. Стрільчук Л. Місця національної пам'яті українсько-польського порубіжжя в публічному просторі, як елемент гібридної війни РФ та загрози національній безпеці. *Public history: selected issues: Collective monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2024. 215 с.*

43. Стрільчук Л. Паралелі історичної пам'яті у сучасних українсько-польських відносинах: співзвучності та протиріччя. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. № 2 (67), 2020. Доповіді на II міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті».* Вінниця, 2020. 423 с.

44. Стрільчук Л. Підсумки українсько-польського діалогу щодо проблем історичної пам'яті у тридцяту річницю підписання договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини та співробітництво. *Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практ. конференції/за ред. Н.Темірової.* Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 267 с.

45. Стрільчук Л. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українсько-польських відносинах. *Україна – Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції. 19-20 травня 2017 р. / ред. Ю.А. Зінько.* Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 431 с.

46. Терський С. Лучеськ Х—XV ст. Львів: Львівська політехніка 2006. 252 с .

47. Троневиц П. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН. 2003. 198 с.

48. Українські староства у першій половині XVI ст. Київ [б. в.]. 1908. 307 с.

49. Харковенко Р. *Розвиток пам'яткоохоронної газулі України в контексті системи охорони пам'яток культурної спадщини в Європі. Історія науки і біографістики.* Харків. 2021. 14 с.

50. Чорна Н. Культурна спадщина України: проблеми вивчення, збереження та використання. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2021. 234 с.

51. Відновлений образ Замку. URL: <https://skol.if.ua/2013/06/vidnovlenij-obraz-zamku/> (Дата доступу: 20.06.2024).
52. Духовна столиця волинян. URL: <https://skol.if.ua/2013/05/duxovna-stolicya-volinyan/> (Дата доступу: 02.08.2024).
53. Консервація Любартового замку в 1921-1939 роках. URL: <https://skol.if.ua/2013/09/konservaciya-lyubartovogo-zamku-v-1921-1939-rokax/> (Дата доступу: 15.06.2024).
54. Топографія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F> (Дата доступу: 13.05.2024).
55. Balinski M., Lipinski T. *Starozytna Polska*. Warszawa [б. в.]. 1845. 1034 с.
56. Dutkiewicz J. *Zamek Lubarta w Lucku. Kurjer literacko-naukowy*. Krakow [б. в.] 1934. 267 с.
57. Iwanicki K. *Lutsk i zamek Lucki. Przeglod Lubelsko-kresowy № 8-9*, Lublin [б. в.]. 1925. 156 с.
58. Maluszynski M. *Z dziejow zamku Luzkiego, Luzk* [б. в.]. 1938. 318 с.
59. Orłowicz M. *Illustrowany przewodnik po Wolyniu*. Luck [б. в.]. 1929. 215 с.
60. Prusiewicz A. *Zamki i fortece na Wolyniu, Luck* [б. в.]. 1922. 195 с.
61. Stecki T. *Luck starozytny i dzisiejszy*, Krakow [б. в.]. 1876. 215 с.
62. Strilchuk L. *The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the Second World War: Historical Memory Transformations*. Copyright 2018 "Codrul Cosminului", Vol.24. 2018. 261 с.
63. Suczynski M. *O konserwacje zamku Lubarta. Ziemia Wolynska*. Lublin [б. в.]. 1938. 261 с.
64. Wojnicz A. *Luck na Wolyniu, Luck* [б. в.]. 1922. 237 с.